

ZARİF PAŞA'NIN HATIRATI

1816 - 1862

Enver Ziya KARAL

Dil, Tarih - Coğrafya Fakültesi Yeni Zamanlar Tarihi Doçenti

MUKADDİME

Top kapu Sarayı Arşiv memurlarından kıymetli arkadaşımız Zarif Ergun bir gün bana dedesi Zarif paşa'nın hatıratını gösterdi ve bazı yerlerini okumak lütfunda bulundu. Hatıratı enteresan buldum. Onu Zarif Ergun'un müsadesiyle Türk Tarih Kurumu azasından Manisa sayılavı muhterem profesörüm Yusuf Hikmet Bayur'a gösterdim. Muhterem profesörüm hatıratı beğendiler ve neşredilmesinin faydalı olacağı mutaleasında bulundular. Zarif Ergun bu mutaleaya memnuniyetle iştirak ettiğinden profesörüm Tarih Kurumunun müzaheretini temin ederek hatıratın Belleten'de tarafımdan takdim ve tahşiye edilmesini tensip buyurdular. Büyük bir sevinç ile kabul ettiğim bu vazifeyi başarmağa teşebbüs ederken, okuyuculara, Zarif paşa'nın hatıratını okumak imkânlarını vermiş olan Zarif Ergun'a, muhterem profesörüm Yusuf Hikmet Bayur'a ve Türk Tarih Kurumu'na teşekkür etmeği borç bilirim.

Zarif paşa'nın biyografisi:

Hatıratını neşrettiğimiz Zarif paşa Tanzimat devri paşalarındandır. 1816 veya 1817 yıllarında İstanbul'da doğmuştur. [1] Babası Koskalı Nazif adıyla maruf bir zattır. Zarif'in 12 yaşına kadar olan çocukluk devresine dair hiç bir malûmatımız yoktur. Hatıratı on

[1] Zarif paşa'nın doğum tarihi hakkında Sicili Osmanî'de hiç bir kayıt yoktur. Neşrettiğimiz hatıratında da bu hususta sarîh bir işaret yoktur. Bununla beraber hatıratın ikinci sahifesinde bir münasebetle Zarif paşa İşkodra vak'asının zuhuru sıralarında on dört veya on beş yaşlarında bulunduğunu yazar. İşkodra vak'ası 1247 tarihinde geçmiştir. Bu tarihten on dört veya on beş rakamları çıkarılınca 1232 ve 1233 tarihleri elde edilir ki muhtemel doğum tarihleridir. Tekabül ettikleri Milâdi yıllar 1816 ve 1817 dir.

iki yaşından itibaren başlamaktadır. Zarif bu yaşta iken okumak ve yazmağı ilerletmek için, babası tarafından, o devirde bir nevi mektep demek olan devlet kalemlerinden birisine verildiğini yazmaktadır. Bu kalemde iki yıl kadar kalan ve yazısını ilerleten Zarif, kendi hevesi ve babasının muvafakatı ile hassa alayı kâtibi oluyor. Bu suretle de askerî kariyeri henüz on dört yaşında bulunduğu sıralar başlamış oluyor. Askerlik kariyerinin eşğinde, müstakbel müşir Zarif paşa, çocukluk intibalarını büyük bir safiyetle ve şu satırla anlatır:

“Çarşıya gidüp kılıncı takır takır taşlara dokundukça mesrur olurum. [1] „ Bir taraftan alay kâtipliği yapan Zarif bir taraftan da askerlik mesleğini öğreniyor. Âdeta çocuk yaşında mülâzimlik ve yüzbaşı vekilliği yapıyor (1831). Bu sıralar Osmanlı devletinin başına sık sık gelen hâdiselerden biri geliyor. Rumeli paşalarından İškodra valisi Mustafa paşa isyan ediyor. Te'dip için İstanbul'dan hassa alayı gönderiliyor. Zarifin İstanbuldan, ailesinden ilk ayrılışı gurbetle, uzun yolculukların meşakkat ve güçlükleriyle ilk teması, muharebe tablolarıyla ilk istinası bu vesile ile oluyor. İškodra vak'ası biter bitmez alay İstanbul'a çağrılıyor, fakat bu sefer de Mısır valisi Mehmet Ali paşa devlete karşı isyan etmiş ve oğlu İbrahim paşanın idaresinde bir ordu Anadolu'ya doğru ilerlemiş bulunuyor. Zarifin bulunduğu alay Mısır ordusuyla çarpışmak üzere Anadolu'ya gönderiliyor (1832). Bu suretle Rumeliden sonra Anadolu'yu tanıyor. Yeni güçlülere, yeni meşakatlere rashıyor. Hattâ Mısırlılara karşı iştirak ettiği muharebede yaralanıyor. 1839 da Sultan Mahmudun ölümünden ve Mecidin tahta geçmesinden sonra meclisi ahkâm kâtibi oluyor, 1840 ta kaymakamlığa terfi ediyor. Üç yıl sonra miralaydır. Miralay olduğu yıl liva da oluyor. 1845 te ferik oluyor ve Dâr-ı şurâyı askerî gibi devletin büyük bir meclisine riyaset ediyor. Bu mevkie kadar herkesin dostu olan ve herkesi kendisine dost bilen Zarif Paşa bundan sonra vaziyetin değiştiğini görüyor. Düşmanlar peyda ediyor. Haksız ittihamlara uğruyor. Mevkiinden azlediliyor.

1846 da İzmire mevki kumandanı tayin ediliyor. 1847 de Kudüsü şerif mutasarrıfı oluyor. 1848 de bu vazifesinden de azlediliyor. Fakat aynı yılda padişahın huzurunda rütbesi ve nişanları iade edilerek tekrar Dar-ı şurâyaya memur ediliyor, yine 1848 yılında Konya valiliğine tayin ediliyor. Tam hareket etmek üzere bulunduğu sıralarda Halep valiliğine nakledildiği bildiriliyor. Zarif paşa

[1] Hatrat: s. 2

Halebe gidiyor tanzimat ahkâmını tatbik yüzünden büyük bir isyan baş gösteriyor. Bu isyanı henüz bastırdığı sıralarda Vidin valiliğine tayin ediliyor. 1852 de Zarif paşa'yı Vidin valiliğinden Erzurum valiliğine gelmiş görüyoruz. 1854 te Anadolu müşiri rütbesiyle şarkta Ruslara karşı harp ediyor. Kendi ifadesine göre aynı yıl İngiliz elçisinin arzu ve ısrariyle mevkiinden azl ve hapsediliyor. Hapisten ne vakit çıktığına dair elimizde bir kayıt olmamakla beraber devlet memuriyetinden hariçte çok kalmadığını tahmin etmek için deliller vardır. Bu delillerden biri 1857de Zarif paşa'yı ikinci defa olarak Dâr-ı şura reisliğinde görmekliğimizdir. 1859 da Meclis-i vâlâ azası bulunmaktadır. 1860 da bu vazifeden ayrılan paşa 1861 de ölüyor.

Zarif paşa'nın hatıratının karakteri:

Küçük ve büyük devlet hizmetleri başarmak için bütün ömrünü devlet kapısında harcamış olmasına rağmen, Zarif Paşanın Osmanlı tarihinde bıraktığı isim çok silik kalmıştır; o kadar ki tarih ile uğraşanlardan bile onun ismini hatırlayanlar pek azdır. Sicili Osmanide tercemei haline dair yazılan iki üç satır olmasa Zarif Paşa büsbütün unutulup gidecektmiş. Maamafih şurası da kaydedilmeli ki Zarif Paşa bu hususta istisna teşkil etmez. Yüzlerce paşa onun durumundadır. Bugün yarın, kendileri hakkında bilinecek malumat hep o vefakâr Sicili Osmaninin telgraf ifadesine benzeyen kısa, biyografik malûmatından ibarettir. Burada kendiliğinden ortaya çıkan sual şudur. Acaba neden Osmanlı ricali tetkik mevzuu olmamışlardır? Niçin tarih ile uğraşanlar bu devlet adamları hakkında yazmamışlardır veyahut kalemlerini münhasıran birkaç sima için yürütmüşlerdir?. Bu sualleri tetkik, tahlil etmek ve bir neticeye bağlamak kolay ve çabuk olacak bir iş değildir. Bununla beraber birçok tarihî şahsiyetlerimizin bugün donuk bir çehre ile tanılmaları mesuliyeti herşeyden evvel kendilerine düşmektedir, zira ahlâfa kendilerine dair yazı yazacak ve esas vazifesini görecek hiçbir malzeme bırakmamışlardır. Malûmdur ki biyografi tetkiklerinde en çok işe yarayan malzeme hatıratır. Garpte uzun asırlardanberi devlet işlerinde çok mütevazi vazife ve hizmet görenlerin bile hatırat yazmaları bir itiyat hükmüne girmiştir. Halbuki Osmanlı devletinde en büyük ve şerefli mevkilerde bulunmuş ve hakikaten büyük işler başarmış devlet adamları hatırat yazmadan ölüp gitmişlerdir. Bu niçin böyle olmuştur? Akla ilk gelen şey Osmanlı devleti ricalinden birçoğunun kültür bakımından

olgun bir seviyeye erişmemiş bulunmaları keyfiyetidir. Bu fikir tatmin edici değildir. Çünkü paşalar arasında münevver olanlar da vardır. Hatta bunlardan bazıları edip ve şairdir. Nazım ve nesirde divan ve örnekler yazmışlar fakat hatırat yazmağa yanaşmamışlardır. Tesbit ettiğimiz bu hâdisenin sebeplerini aramağı başka bir yazıya bırakarak şimdilik şurasını kaydetmekle iktifa edeceğiz. Hatırat janrının bizde taammüm etmemesi hem biyografi hem de milli tarih bakımından telâfisi mümkün olmıyan bir boşluk bırakmıştır. Bu boşluğu, bilhassa Osmanlı devlet adamlarının tarihlerini yazmağa teşebbüs eden adetleri bir ikiyi geçmiyen tarihçilerimiz de tebarüz ettirmektedirler. Nitekim, Âli Paşayı tetkik eden üstad İbnülemin Mahmut Kemal, Paşanın Paris konferansında (1856) oynadığı siyasî role dair muarızlarının aleyhindeki yazılarının kıymetini anlamak için hatırata ihtiyaç olduğunu şu satırlarla ifade etmektedir.

“Frenk ricali gibi bizde de hatırat yazmak mutad olup da Âli Paşa hatıratını yazarak kongrede neler söylediğini ve tekrarr eden mevadın esbabı mucibe ve mücbiresini izah etse idi onun sözlerini Cevdet ve Ziya Paşaların sözleriyle karşılaştırır hakikatı anlardık. Yalnız bir tarafın sözü ile diğer tarafın aleyhine hükmetmek elbette doğru bir hareket olmaz., [1]

Hatırat janrının, bizde taammüm etmemesi bu kabil eserlerin bizde mahdut ve kıymetli olmasını neticelendirmektedir. İşte Zarif Paşanın hatıratı bu mahdut ve kıymetli hatıratın biridir. Hatıratı şekil ve muhteva bakımından takdim etmeden önce yazılmasındaki sebepleri göstermek uygundur. Malûmdur ki hatırat janrı, umumiyetle dolgun bir kariyerin sonunda bir şahsiyet tarafından bu kariyerde oynadığı rolü göstermek ve tuttuğu yolun doğru ve yegâne yol olduğunu anlatmak için kullanılır. Zarif Paşanın hatıratında böyle bir gaye istihdaf edilmiş midir? Elcevap edilmiştir. Fihakika Zarif Paşa karıştığı bütün vakaları sıralamakta, bunlarda oynadığı rolü tebarüz ettirmekte ve nevi beşer iktizası, kendisini haklı göstermektedir. Bununla beraber Zarif Paşa, yaptığı işlerden dolayı kendisini efkârı umumiye huzurunda müdafaa etmek gibi bir gaye ile de yazmamıştır. O, sadece, bir aralık hapsedildiği sıralarda vakit geçirmek, evlad ve ahfadına bir hatıra bırakmış olmak için bu hatıratı yazmıştır. Bu husustaki ifadesi aynen şudur:

[1] İbnülemin Mahmut Kemal: Son Osmanlı sadrazamları. s: 9

“Mahbusiyetim esnasında imrarı vakit için ve evladı ahfadıma bir malûmat olmak ve dua ile yadedilmek için bu vukuatı kaleme aldım., [1]

Zarif'in kaleme aldığı vakalar 1830 - 1860 yılları arasında yer alır. Bu devir Sultan Mahmut ve Abdülmecidin zamanlarına raslar. İç ve dış hadiseler itibariyle çok buhranlı bir devirdir. Selim III zamanında evvelce başlamış olan garplılaşmak hareketi bu iki padişah tarafından devam ettirilmiştir. Mahmut II. vak'ai hayriye ve usulü nizamı müstahsene hareketi ile, Mecit ise tanzimatı hayriye fermanı ile imparatorluğun idarî ve askerî içtimai ve siyasi hayatında yenilik yapmak teşebbüsünde bulunmuşlardır. Aynı devir, millî ve mahallî isyanlar, Avrupanın muhtelif vesilelerle ve muhtelif şekillerde Osmanlı işlerine karışması ile de karakterize edilir.. Yunan isyanları (1820-1829) Osmanlı - Rus harbi (1828-1829) Mısırdaki Mehmet Ali Paşanın isyanı (1831-1840) bu isyanın inkişafı esnasında iki himaye muahedesinin imzalanması; Ruslarla Hünkâr iskelesi, (1833) İngilizlerle ticaret muahedesini (1838). Nihayet Londrada imzalanan boğazlar mukavelesi (1841) Kırım harbi (1853-1856), ve Paris konferansı (1856), hep bu devrin vukuat kadrosuna dahildirler.

Vak'alar itibariyle bu kadar zengin bir devirde yaşamış olan bir Osmanlı devlet adamının bıraktığı hatıratın tarih bakımından müstesna bir kıymet ifade edebileceği daha ilk anlarda tahmin edilebilir. Halbuki maatteessüf hakikat bu değildir. Çünkü Zarif Paşa yaşadığı devirde gördüğü, karıştığı küçük ve büyük, ehemmiyetli ve ehemmiyetsiz vak'alara dair toplu görüşler yazmamıştır. O, münhasıran kendisinden bahsetmiş ve oynadığı rolü tebarüz ettirmek istemiştir. Bu sebepten dolayıdır ki, Mısır isyanına, Tanzimat fermanına, Kırım harbine dair hatıratında bir tek mülâhaza yoktur. Bununla beraber Mısır paşasının oğlu İbrahim paşanın kuvvetlerine karşı Konyada nasıl harp ettiğini, ne şekilde yaralandığını anlatır. Halepte vali iken tanzimat ahkâmını tatbik etmek isteyince büyük bir isyanın zuhurundan bahseder. Kırım ismi geçmeden, bu harp esnasında şark cephesinde Osmanlı ordularına müşir sıfatıyla kumandanlık ettiğini uzun uzadıya anlatır.

Bu vak'aları da anlatırken hiç tarih kullanmaz. Filhakika askerlige intisap ettiği tarihten son memuriyetinden ayrılmasına kadar geçen vak'aları sıralarken bir tek tarihe olsun rastlanma-

[1] Hatırat s: 28

maktadır. Tarih yokluğu vak'aları yerli yerinde görmek bakımından büyük bir güçlük doğurmaktadır. Okuyucu çok defa bu güçlüğü sıkleti altında bunalmaktadır. Paşanın naklettiği bir vak'anın zamanını bulmak için ya gözlerini kapamak ve tahattur etmeğe çalışmak veyahut vak'ayı nakleden bir kitabı karıştırmak lâzım gelmektedir. Hatırratta sık sık insanı durdurup düşündüren şekle ait hususiyetlerden biri de ismi hasların çokluğudur. Zarif Paşa, resmi hayatında temasta bulunduğu büyük ve küçük bütün şahısların isimlerini kaydetmekten çekinmemiştir. Bunlardan bir kısmının sıfat ve memuriyetlerini bile yazmıştır. Bu bakımdan, hatırat 1861 tarihine kadar, tanzimat ricalinin randevu yeri sayılabilir.

Şekle dair kaydedilebilecek son hususiyet hatırratta okumağı kolaylaştıracak bölüm gibi, fasıl gibi taksimata rastlanmamasıdır.

Zarif Paşa Erzurum valiliğine kadar olan hissiyatını birinci kısım, Erzurum valiliği ile müşirliğini ikinci kısım olarak yazmış fakat ne birinci kısımda ne de ikinci kısımda her hangi bir taksim gözetmemiştir.

METİN

«1» Velinimetim pederim [1] efendim on iki yaşında [2] beni başmuhasebe kalemine [3] koydu. Hocam kesedar İzzet efendi olup yazısı gayet temiz idi ve anın kavaidi üzere karalama yazar idim. Arada meşkimi değiştirdikçe pek memnun olur idim. Otuz para hisse bağladılar gıya dünya benim olmuş kadar mahzuz oldum. Epeyce yazıyı ele getirdim artık kayıtları ve ferman suretleri yazmağa başladım. Hissem üç buçuk kuruş olup arada beşer onar kuruş ta harçtan verilir idi. Çarşı ve pazarda askerleri gördükçe ve kılıçlar bellerinde yerlere vurdukça asker olmağımı pek arzu eder idim. Bir gün malikâne halifesinin oğlu Hamdi Bey [4] kaleme geldi ahbaplarıyla konuşmağa başladı ve ben de yanlarında idim. Sayeî şahanede binbaşı oldum yerime bir kâtip arıyorum acaba istek eder var mı deyu suale başladı ben olurum deyu cevap verdim. Yazınızı göreyim deyu söyledi. Bir kaç satır yazı yazdım. Haz eyledi pederin validen razı olurlar mı deyu sual eyledi.

«1» Tırnak içindeki rakamlar metnin orijinalindeki sayfaları gösterir.

[1] Zarifin pederi Koskallı Nazif diye maruf idi.

[2] 1829 tarihinde.

[3] Maliyemizin en mühim kalemlerindendi. Devletin bütün gelir ve masrafı bütün malî kanunları bu kalemdede kayıtlı idi.

[4] Hamdi beyin kim olduğu Sicillî Osmanîde bulunamadı.

Olsalar, olmasalar da benim askerde gözüm var dedim. Haydi gidelim dediler. Oradan kalkıp bir kira beygirine binip doğru Rami kışlağına geldik. Cennetmekân Sultan Mahmut [1] efendimiz orada idiler. Mumaileyh Hamdi Bey beni doğru Ahmet Paşa [2] merhumun odasına götürdü. İşte efendim yerime bir kâtip buldum. Yazısı da budur dedi. Oğlum sen askerlik istermisin deyu sual buyurdular. Evet efendim isterim dedim. «2» Gel arkam sıra buyurdular. Doğru sır kâtibi Mustafa paşa [3] hazretlerinin odasına götürdüler. Hamdi bey, bendelerinin yerine bu efendi kâtip olacak, yazısıysa işte budur dediler. Müşarünileyh pek münasip senin ismin nedir deyu sual buyurdular. İsmim Mustafa Zariftir dedim. Bir zarif haseki var idi, hem kâtiplik hem hasekilik etsin deyu emir buyurdular. Beş on altın verdiler. Oradan Hamdi Bey beni alıb aşağı Münzevi kışlasına [4] götürdü. Miralayımız Şerif beye söyledi. Efendime söyliyeyim bu çocuk nasıl kâtiplik edebilir dedi. Efendim yazısı iyüdür çocukluğuna bakmayın deyu ifade eyledi. Ertesi gün asker elbisesi ve belime bir kılıç takıb eve geldim. Valdem ve pederim ağladılar Allah feyziyap eylesin deyu dua eylediler. Yatak ve bazı eşyalarımı kışlaya gönderdim. Çarşıya gidip kılıç takır takır taşlara dokundukça mesrur olur idim. Oradan kışlaya geldim arasıra talim olur idi. Ben dahi askerle beraber talime gider mülâzimlik ve yüzbaşı vekillîği hizmetini eder idim. Bir gün huzur talimi [5] oldu. Ben dahi yüzbaşı vekillîği hizmetinde idim. Olgün Ahmet paşa merhum, Hamdi Bey kulunuzun yerine alınan kâtip Zarif efendi kulunuzdur diyerek cennetmekâna [6] gösterdiler. Askerlikte hevesi var haz eyledim deyu ferman buyurdular. Arasından çok geçmedi İşkodra vak'ası [7] zuhûr eyledi. Bizim alayı Rumeline

[1] İkinci Mahmut.

[2] Ahmet Fevzi paşa Girtilidir. 1830 da hassa ferîği 1832 de hassa müşri olmuş sonraları kaptanı deryalıkta bulunmuş ve bir aralık da valilik etmiştir. 1841 de ölmüştür.

[3] Hangi Mustafa paşa olduğu tesbit edilemedi.

[4] Edirnekapu ile Rami arasındaki kışladır.

[5] Padişahın huzurunda yapılan talim.

[6] İkinci Mahmut.

[7] Vak'anın esasî şudur: İşkodra valisi Mustafa paşa, Yunan isyanlarında (1821-1827) hizmet etmiş ve Rusya ile yapılan harpte de Vidin seraskeri olarak vazife görmüştü. Edirne musalehasından sonra sadrazam Reşit Mehmet paşa uhdesinde Rumeli eyaleti bırakılarak Arnavutluğun ıslahına memur edilmişti. Reşit Mehmet paşa ile Mustafa paşa'nın araları bu yüzden açılmış ve 1832 tarihinde Mustafa paşa serkeşlikte bulunduğundan üzerine kuvvet gönderilmek icap etmişti. Mustafa neticede mağlûp ve teslim oldu, affedildi.

memur ettiler. Alay hazırlanmağa başladı olvakit beni bir telâş alıp kılıcın sokaklara takırdısı unutuldu. Gelip valdeme söyledim. Ağlamağa başladı ve ben dahi ağladım. Sinnim olvakit on dört on beş yaşında idi. Bir gün alay hazırlandı. Ertesi günü gidileceği anlaşıldı. «3» Gelüp valdem ve pederim ile veda ettim. Gurbet ne demek olduğunu bilmez idim. Ertesi günü alay çıktı ve Çekmeceye gelindi, sular karardı. O akşam bir hüzün geldi ve yorgunluk ile bir seccade üzerinde yatıldı. Hasılı konak konak Edirneye gelindi. Bir parça yola alışıldı. Edirne şehri azim olduğundan orada bir parça tesliyet bulup valdeme misk sabunu ve devaimisk [1] gönderdim. Fakat miralayımız Şerif beyin muamelesi tahammülden hariç idi. Ne çare tahammülden başka bir çare yoktu. Yirmi gün kadar Edirne'de ikamet olundu ve yevmi mezkûrdan sonra hareket ve Filibeye muvasalat kılındı. Orada biraz âram olunup badehu Köprülüye vasıl olduk. Orada dahi bir kaç gün âram olunup Manastıra âzim olundu. Esnayi rahda Pirlepe yokuşuna sarıldı. Bundan akdem sadrı esbak Reşit paşa merhum Pirlepede Arnavutlar ile kavga etmiş olduğundan yokuşun aşağısından yukarisına kadar insan lâşeleri yol üzerinde durur idi. [2] Kokudan geçilmez ve insana bir dehşet gelir idi ve ben öyle şeyler hiç görmemiş olduğumdan bana bir rikkat gelüp üç beş aylar et yemedim. Hasılı Manastıra vasıl olduk. Oraya varıncaya kadar miralayımız Şerif beyin esnayi rahda olan azameti şimdiki vüzeralarda görülmüş şey değil. Çünkü bizim alay hassa alayı olduğundan ve hassadan olvakte kadar taşraya alay gönderilmemiş idüğinden şöyle keser böyle ederim diyerek söylenürdü. Hâdi efendi merhum ile bozuştı. Merhumu müşarünileyh Reşit paşaya teşekki eyledi ve azametini «4» yazdı. Reşit paşa merhum Ohride idi alayı oraya istedi. Ohriye vasıl olundu. Bizi istikbal eylediler, fakat istikbal arasında ormanlar içinden dan dun tüfenkler atılmağa ve üzerimizden gülleler geçmeğe başladı. Meğer ise merhumu müşarünileyhin âdeti böyle imiş ve biz de kavgaya gider gibi hazırlandık. Hasılı çadırları kurup Ohride âram eyledik. Ohri gölü gayet güzel bir göl olup gidip seyir ve temaşa ve arkadaşım Sait efendi zade Ahmet bey ile balık avladık. Günlerde bir gün alay Üskübe gidecek dediler hazırlandık Üskübe revan olduk. Yollarda vakıt

[1] Bu şeyler bugün bile Edirnenin hususiyetlerini teşkil etmektedir.

[2] Bu satırlardan anlaşılıyorki Zarifin mensup olduğu alay İskodra vak'asına müdahaleye vakıt bulamadan Reşit Mehmet paşa ile Mustafa paşa'nın kuvvetleri çarpışmış ve galebe ismi birinci geçen paşa lehinde kalmıştır.

geçirerek Üskübe vasıl olduk. Ahmet paşa merhum vasıtasıyla İşkodralı Mustafa paşa alınıp Deraliyeye gittiği haberi geldi. Arasından çok vakit geçmeyüp Reşit paşa merhum Üskübe geldi. Mahalli mezburda olan alay ve taburlar hazırlandı. Bir gün kalkılıp ileruya Bosna üzerine gidilmeğe başlandı. Oradan Kaçanik boğazından ve Deliklitaştan geçtik beş on saat ileruya vardık. Boşnaklar ileruda Ziya beyin tatar atlularını bozmuş ve külliyetlü Boşnak ve etraftaki Arnavutlar ayaklanmış olduğu haberi alınmış olduğundan geriye gitmek lâzım gelmiş. Askere geriye gidilecek deyu tenbih geldi; ne veçhile gidileceği kararlaştı. O karar veçhile gidilmeyüp herkes birbirini çiğneyerek dört günde geldiğimiz yeri bir günde o Deliklitaştan bin belâ ile geçtik aşağıya ovaya düştük.

Arnavutların dediği gibi kaçankini selâmetini Üsküp cennetini dedikleri sahih olduğu anlaşıldı. Artık bir derece yorulduğum ki düştüğüm gibi uyudum. Ertesi günü Üskübe geldik. Üskübun havası gayet fena olup serçeyi ısıtma tuttuğundan beni ısıtma yakaladı. Bir derecede idi ki on iki saat tutar idi. Elli gün çektim ve bir hale geldim ki insan kıyafetinden çıktım. Nasıl ise savuşturdum. Alay Filibeye memur oldu. Haber alıp teşekkür eyledim. «5» Oradan kalkıp Filibeye geldik. Biraz vakit Filibede oturduk alayı İstanbula istediler. Artık sevincimden ne edeceğimi bilmez idim ve aylık ve tayinat bedelinden dört beş bin kuruş param var idi. Valdem ve akrabalarım biraz çorap aldım. Oradan Edirneye geldik orada dahi biraz hediyeler aldım. Edirnedeki hareketle çekmecele muvasalat eyledik. Yolda asla yorgunluk gelmez idi. O gece çekmede asla uyku uyumadım. Pederim karşı gelmişti. Doğru eve gidip valdem ve ben biraz ağladık. Kemerimde olan dört beş bin kuruşu iftiharane çıkarıp valdeme teslim eyledim. Ertesi günü kışlaya gidip işim ile meşgul oldum. Aradan birkaç ay geçer geçmez alay Anadoluya memur olmuş dediler. Vay yine taşra mı diyerek keder ettim. Gelip valdem ve pederime ifade eyledim. Ağlamağa başladılar ve ben dahi mümkününü bulsam gitmez idim zira miralayımızın kahrı çekilmez idi. Nasıl ise alay hazırlandı ve zabitanın şehri bulunanlarda meyusiyet görür idim. Hasılı bir gün alayı Üskübara geçirdiler, oradan kalkıp Kartala vâsıl olduk. O vakit kolağalarımızın biri masarifat Nazırı Muhtar bey ve yüzbaşlarımızın birisi Halep valisi Süleyman paşa [1]

[1] 1807 de doğmuştur. Enderunda terbiye edilmiş 1827 de Enderun çuhadarı 1829 da yüzbaşı 1840 da liva 1842 de ferik olmuş bından sonra da Dâr-ı şûra, Meclisi vâlâ reislikleri, elçilik, valilik ve nazırlıklarda bulunmuştur. 1864 te ölmüştür.

hazretleri ve birisi dahi Edirne valisi Rüstem paşa [1] hazretleri idi. O gece Kartalda balık malık yeyip çünkü Muhtar beyefendi ve Süleyman paşa hazarati hiç taşra gitmemiş ve ben rumeline gitmiş olduğundan hemşehrilik münasebetiyle bunlara teselli eder idim. İzmitte vâsıl olduk. Miralayımız hürmetsiz adam olduğundan bunların hizmetlerini beğenmez idi. Ve muamelei baridei vakıası tahammül olunur mertebede değil idise de hasbelhal tahammül eder idik. Oradan kalkıp Ankaraya âzim olduk. Çayırhanına geldik, Ankarada kolera olduğu ve günde kırk elli adam vefat eylediği haber alınıp bu haberin bize verdiği «6» telâşi tarif kabul etmez, ağlamağa başladık. Neçare oradan kalkıp Ayaşa vasıl olduk. Esnayi rahda asker üçer beşer düşüp ölmeğe başladılar. Bunları gördükçe çıldırma derecesine gelindi. Ağlaşarak dertleşerek Ankaraya vâsıl ve orada bir iki gün âram olunduktan sonra Nevşehir azimet olunarak oradan dahi kalkıp Niğdeye dahil olduk. Esnayi rahda Ağa Hüseyin paşa [2] merhumun bozulduğu ve İbrahim paşa [3] merhum Edirneye doğru geldiği haberi alındı. Artık Niğdede oturulmak icap eyledi. Biraz vakit Niğdede oturuldu. Serasker esbak Sait paşa [4] hazretleri bir alay sipahi ile oraya teşrif buyurdular bizim alay anın kumandasına havale olmuş idüğünü beyan eylediler. Artık müvehhiş müvehhiş havadisler söylenür idi. O günlerde Konyaya gidileceği haberi geldi. Asker hazırlandı. Oradan kalkılıp Konyaya azimet olundu. Esnayı rahda su olmadığından ve matralardaki sular bittiğinden susuzluktan bir dereceye gelindi ki bir bardak suya beşyüz kuruş vermeğe razı idim. Ağızlarımıza kurşunlar alarak hasılı bir su bulduk. Böyle meşak-

[1] Yeniçeri ocağından yetişmiştir. Nizamiye askeri teşkilâtında suvari olmuş ve 1840 ta suvari livası olmuştur. 1842 de ferik rütbesine çıkarılmış bir yıl sonra meclisi vâlâ reisi ve aynı yıl Anadolu müşiri olmuştur. Bundan sonrada fasilalarla bir çok valiliklerde bulunmuştur. 1865 te ölmüştür.

[2] Rusçukludur. yeniçeri ustalarındandır. 1822 de yeniçeri ağası olmuştur. Aynı yılda kendisine vezaret te verilmiştir. 1826 da Yeniçerilerin kaldırılması hadisesinde büyük hizmeti görülmüştür. Osmanlı-Rus harbi esnasında Şumnu ve balkanların muhafızlığında bulunmuş 1831 de başlayan Mısır isyanı sebebiile Mısır ordusu üzerine sedaret payesi ile ve serdarı ekrem sıfatiyle gönderilmiş fakat Antakyada Mısır kuvvetlerine mağlup olduğundan azledilmiştir. Vefat tarihi 1848 dir.

[3] İspartalı İbrahim paşa.

[4] Bursalı Sait Mehmet paşa, Enderundan yetişmiştir. 1832 de süvari livalığı ile Anadoluya sevk edilmiştir.

katler ile Konyaya vâsıl olduk. Sadrı esbak Rauf paşa [1] hazretleri orada idiler. Bir vâfir asker var idi. Beş on yirmi gün sonra İbrahim paşa [2] Konyaya geliyormuş diyerek karakollar geri geldi, Reşit paşa yüz bin arnavut askeriyle İstanbuldan geliyormuş lakırdıları çıktı. Hasılı İbrahim paşanın [3] karakolları Konyaya yaklaştı. Ordunun geri alınmasına karar verilmiş geriye Argıthanına gelindi. Karakollar bizi tazyika başladı. Kör İbrahim paşa [4] biraz kavga edip bizim alayı birer dizi (برر دزی) çıkardılar. Karakollar geriye Konyaya avdet ettiler. Oradan Afşara gelindi. Reşit paşa merhum oraya gelmiş idi.

Öteki beriki zabıtlere şöyle asarım «7» böyle keserim deyu söylenirdi. Oradan geriye avdet olunarak yine Argıthanına gelindi. O esnada Muhtar beyefendi Deraliyeye avdet buyurdular. Reşit paşa merhum Arnavut askerlerini ve geri gelen askerleri alıp Konyaya gitmek üzere bulundular. Ahmet paşa [5] merhum geldi bizim alayı kaldırdı ileriye gidildi ve o aralık çok vukuatlar oldu. Hasılı üç dört karış kar olduğu halde ordu ile Toguzun (طغوزك) hanına vâsıl olduk. Reşit paşa ile Ahmet paşa'dan gayri kimsede bir çadır yoktu. Karı kazdım kardan bir çukur yapıp icine girdim. Herkes bu hal ile o gece orada kalındı. Biraz uyumuştum çizmem ayağında donmuş çizmeyi kesip ayağımdan çıkardım. Ertesi günü kavgaya [6] girildi ve benim kavgaya hiç memuriyetim yoğidi. Süleyman paşa hazretleri hastalanıp Argıthanında kaldığından ve şehir oğlanlarına meclis var mı deyu söylendiklerinden burası gücüme gidip ben dahi kavgaya gittim ve ileri ileri gider idim. Artık hatlar açılıp toplar atılmağa başladı ve bizim alay sol başta ve düşmanın sağ başı karşısında olduğundan oraya pek çok gülle indi ve alay bir

[1] Çavuşbaşı Sait efendinin mahdumudur. Mektubii sadaret kaleminden yetişmiştir. 1820 de Diyarbekir valisi, bir yıl sonra da şark seraskeri 1832 de de sadrazam olmuş ve Mısır kuvvetleri üzerine gönderilmiştir.

[2] Mısır valisi Mehmet Ali paşanın oğlu İbrahim paşa.

[3] Yukarıda adı geçen İbrahim paşadır.

[4] Kör veya şehlä diye tanılan İbrahim paşa bostancı ocağından yetişmedir. 1832 de Moraya vezaretle vali tayin edilmiştir. Her ne kadar Sicilli Osmanlı Mısır isyanının neticelendirdiği harpte bulunduğunu işaret etmiyorsa da bu hususta Zarif paşanın hatıratına itimad edilebileceği kanaatindeyiz.

[5] Kolonyalıdır. İkinci Mahmut devrinde yapılan askeri teşkilâta ilk girenlerdendir. Mısır kuvvetlerine karşı birinci alay miralayı sıfatıyla harp etmiştir. 1826 da ferik olmuştur.

[6] Mevzuubahs olan kavga Mısır valisi Mehmet Ali paşanın oğlu İbrahim paşa kumandasında gönderdiği kuvvetlerin Konya civarında Osmanlı kuvvetleriyle çarpışmasıdır. (1832).

hale geldi ki bahçe parmaklığı gibi oldu. Süvarisine hücum ettirdi. Ahmet paşa hazretleri takımlar yarım sol kumandasını ederek üç bölük kadar hücum etti ve hücumda ben dahi Ahmet paşanın arkası sıra idim. Düşman galip gelip bizi geri çevirdi. Ahmet paşa merhum firar eyledi ve arapların birisi süngü ile arkama urdu fakat tesiri az idi. Üç beş günde yarası iyi oldu. Artık bir karışıklık ve fenalık geldi. Kimesne kimesneyi görmez, mahşer yeri gibi olup yaralılar feryat ve figan ederler idi. Gece herkes geriye dönüp «8» toplar araba ve mühimmatlar ve yaralılar yollar üzerinde bunları gördükçe yüreğimin yağı erür idi. Hasılı Akşehire gelindi ve orada biraz toplandı. Reşit paşa merhumun tutulduğunu [1] orada öğrendim. Ahmet paşa merhum Deraliyeye gitti ve arasından beş on gün sonra toplanan askerle Deraliyeye geldik. Valdem ve pederim tehhül ettirdiler nasıl ise aramız uymayıp mah sonra tatlik eyledim ve sonra bir câriye aldım şimdiki ehlim odur. Bir kaç ay sonra miralayımız liva ve Rüstem paşa binbaşı ve ben dahi liva kâtibi [2] oldum. O anda arap Reşit paşa liva [3] olup Rüstem paşa miralay oldu ve ben dahi Reşit paşanın maiyetine gittim. Merhum arap Reşit paşa beni bir derecede sever idi ki tarif kabul etmez. Beraber yer içerdik ve kumar oynamağa müptelâ olduğundan ve akçenin kıymetini bilmediğinden çok akçeler sarfeder idi ve bana çok paralar verür idi ve hassa müşiri Reşit [4] paşa hazretleri olvakit miralay idi. Pek severler idi. Daima anları celp edip eğlenirler idi. Der iken Rüstem paşanın alayı Sıvasa memur oldu ve Reşit paşa merhumun dahi alay ile beraber gideceği anlaşıldı. Yine hazırlandık yirmi otuz bin kuruş kadar akçem var idi, anı bedestene koyup nemasından valdeye biraz harçlık bırakıp kusurunun teraküm eylemesini sipariş eyledim. Hasılı Üsküdardan kalkıp şurası burası Ankaraya gelindi. Çünkü merhum Reşit paşa taşra gitmemiş ve daima sarayı hümayunda bulunmuş. Öyle [5] ve karı çoluk çocukları ve dağ ve ormanlıkları gördükçe taaccüp edüp tuhaf tuhaf şeyler söyler idi. Hattâ birisi şu idi ki Tobralı kazasına geldik Sıvas «9» yakın mı deyu sual buyurdular.

[1] Reşit Mehmet paşa Hüsrev paşanın yetiştirmelerindendir. 1832 de Mısır kuvvetleri üzerine serdari ekrem tayin edilmiş ve vaktinden evvel de Mısır valisi nasbedilmiş idi. Konya muharebesinde Mısır kuvvetlerine esir olmuştur.

[2] Liva kâtibi oluşu takriben 1833 tarihlerindedir.

[3] Silâhdar Ali paşanın yetiştirmelerindendir. Asıl ismi R. Mehmet paşadır.

[4] Reşit Mehmet paşa kileri hassadan yetişemedir. 1833 te miralay, 1842 de ferik, 1845 te hassa müşiri olmuştur.

[5] Burada bir eksiklik var.

Daha bir yirmi konak vardır deyu cevap eyledik. Geçtiğimiz dağlar ve ormanlar bizim padişahın mıdır deyu sual buyurdular evet efendim Bağdada kadar dahi padişahımızdır denildikte bu kadar yer var iken ilerüsi artık neye lâzım deyu söylediler. [1] Yollarda yine ısıtmaya müptelâ olarak hasılı Sivasa vasıl olduk. Bunun arasında olan vukuatlar pek çoktur. Beş on gün Sivasta oturduk. Reşit paşa merhum Harputta (خرپوتده) idi bir tahriratı geldi. Alayı orada bırakup yalnız zâtı âliniz bu tarafa teşrif buyurunuz diyerek merhum Reşit paşaya yazmış idi. Merhum beni beraber alup üç beş uşak ile menzile râkiben Harputa vâsıl olduk. Reşit Paşa merhum mumailiyh liva Reşit Paşa merhuma aşuru riayetler ve her gece ziyafetler edüp beni dahi beraber götürür idi. Hattâ bir gece beraber hor [2] ettiklerini gördüm. Orada sair paşalar ile kumar oynar idi ve kazandığı ve kaybettiği akçeler benim elimde idi. Bazı maslahat zımında merhumu Deraliyeye gönderdi. Kendisine yüz bin ve bana on beş bin kuruş ihсан eyledi. Merhumun zatından yedimde otuz bin kuruş akçesi var idi. Meblâğı mezburu bana bahşedip hasılı sayesinde elli altmış bin kuruş tedarik eyledim. Daima rahmet ile yadederim. Oradan Sivasa geldik. Rüstem Paşa hazretlerine alayın umurunu sipariş eyledi Deraliyeye âzım olduk. Yollarda menzilden usanıp faraza bir saat yol kaldıkta sürücülere sual eder idi kaç saat yol var. Efendim bir saat deyu cevap eyledikte üç beş dakika gider gitmez vay kâfir beni aldattın sürücüleri döğer ve menzilcileri kovar idi. Hasılı İstanbula geldik. Âsitanede veba hastalığı olduğundan Reşit Paşa «10» ve ben dahi eve geldim kapıyı çaldım evde kimse yok. Konu komşu şimdi gilir diyerek cevap ve bazıları ağlarlar idi. Niçün ağlıyorsunuz deyu kapının önünden sual ettim söylemek istemediler ise de çocuğun biri valden öldü deyu söyledi. İşittiğim gibi bir fenalık gelüp orada düşüp kalmışım. Konu komşu kaldırıp ve akrabalarım gelüp eve aldılar. Valde acısı gibi dünyada birşey yoğemiş hâlâ bunu yazar iken ağlayarak yazdım. Neçare geri gelmez ve cümlemiz bu yola gideceğizle teselli buldum. Hasılı beş on gün Deraliyede oturup beraber getürmüş olduğum akçeden haremime elmas iğne ve yüzük ve kusur kalan kırk bin kuruşumu mukaddemden bedestanda olan kırkbin kuruşun üzerine ilâve ile seksen bin kuruşa iblâğ eyledim ve yine Reşit Paşa merhum ile

[1] Reşit paşanın bu sözlerinden de anlaşılıyorki rütbelerini İstanbulda kazanmış ve İstanbuldan taşraya çıkmamış olan bir çok Osmanlı zabitanının en iptidai sayılabilecek coğrafya malûmatları yoktu.

[2] Bazı yerlerde Hora bazı yerlerde de Horon denen oyundur.

avdet eyledik, Sıvasa ve andan Harputa vasıl olduk. Yine muma-ileyhi müşarünileyh Reşit Paşa merhum Deraliyeye gönderdi ve daha biraz paralar alıp Sıvasa geldik Rüstem Paşa ve Reşit Paşa merhum ve ben kumar oynadık cümlesini kazandım. Rüstem paşa hazretleri herşeyde hileye saptığı gibi orada merhumu bana gücendirdi hasılı ziyade infial ettirmeğe sebp olup Deraliyeye götürmemeye sebep oldu. Orada Sıvasta kaldım merhum Deraliyeye gitti. İkinci alayın miralayı hassa müşiri Reşit paşa idi. Anın alayını alıp Sıvasa gelmek üzere iken bizim alay Sivereğe memur oldu. Sivereğe gelindi olvakit bir milli aşireti [1] var idi o aşiretin birisi o çölleri zaptetmiş ve çöl padişahı derler idi. Aşiretiyle gelüp bizim askerin olduğu mahalle üç saat karip çöle kondu. Bunun ile dostluk peyda etmek lâzım geldi. Zira aşireti pek çokluk idi. «11» Şolderecede develeri çok idi ki gökte yıldız sayılmadığı gibi anın develerini saymak dahi mümkün olmaz idi. Miralay Rüstem Bey buna bir zabıt göndermek murat eyledi kimesneyi bulmayup bana sizi göndereyim deyu söyledi pek iyi giderim dedim. Bir kâğıt yazup alup gittim. Çadırlarına yaklaştım araplar beni gördükleri gibi bir lûlû koptu ve herkes atlandı. Olvakit bir havf geldi bir Arap gelüp nereye gidiyorsun deyu sual eyledi. Eyup Beye gideceğim deyu cevap eyledim. Taâl deyüp beni aldı ve Eyup beyin çadırına götürdüler bir çadıra koydular nekad arap varsa gelüp beni seyreyledir. Çünkü arkamda sırmalı forma mintanım var idi. Yine bir arap gelüp taâl dedi. Kalkıp Eyyup beyin yanına gittim doğru elini öptüm. Miralay bey dualar eder buraya teşrifinize memnun oldular dedim. Otur deyu yer gösterdi oturdum. Benim otlarımı niçin hayvanlarınıza yediriyorsunuz dedi ve buraları benim olduğunu bilmiyor musunuz dedi. Beli bilirüz siz de dini islâm ve padişah bendesisiniz anlar da padişahın hayvanlarıdır dedim. Sizin padişah bu çöllere karışmaz fakat siz misafir gelmişsiniz ve seni buraya göndermişler eğer gelüp ifade etmiye idin cümlelerinizi harap edecek idim dedi. Padişahınızın askerleri hep böyle mi uruba giyerler deyu sual eyledi. Zabıtları böyle giyerler neferatlarının urubaları başka türlüdür deyu cevap eyledim. Sizin hiç utanmanız hayanız yok mudur? böyle elbise mi olur her tarafınız görünür bir maşlah getirün dedi bir maşlah getürdüler benim arkama koydular. Bir dahi buraya gelüp isen böyle açık gelme maşlah ile gel deyu söyledi ve hayvanla-

[1] Şarkta en büyük ve en namlı aşiretlerden idi. Cumhuriyet devrine kadar mevcudiyetini muhafaza edebilmişti. Son Şark isyanında inhilâl etmiştir.

rınızı «12» ileruya doğru göndermeyiniz deyu ifade eyledi. Neçare pek iyi dedik. Bana bir tay verdi oradan kalkıp alaya geldim Rüstem beye hal ve keyfiyeti söyledim bunun ifadesini Urfa kaymakamına gidip keyfiyeti öylece beyan etmelisiniz dediler. Oradan kalkıp Urfaya geldim. Urfa ahalişi o güne gelinceye kadar asla nizam askeri ve elbisesi görmemişler beni gördükleri gibi bir alay ile paşa kapısına götürdüler. Kaymakam bir deli adam idi; söyledim; bir kâğıt yazarım deyu cevap eyledi bir iki gece Urfada kaldım. Nereye gitsem çoluk çocuk ve karılar başıma toplanıp seyrederler idi. Oradan kalkıp yine alaya geldim keyfiyeti Rüstem beye söyledim o sene de o havaliye bir çekirge yağıyor ki tarifi mümkün olamaz. Bir gece çadırda yatur iken bir hışırtı oldu gözümü açtım üzerime çekirgeler hücum etmiş ve çadırı delik delik etmiş bağırarak kendimi taşra attım ve herkes ellerinde süpürge vesair şeylerle çekirgeleri kovarlar idi. Livamız Reşit paşadan bir kâğıt geldi falan gün ikinci alay ile Murat kenarına vasıl olunacaktır deyu iş'ar eylemişler idi. Oradan bir bölük alup Rüstem bey ile beraber istikbale gittik. İkinci alayın miralayı hassa müşiri Reşit paşa ve binbaşılı Süleyman paşa [1] hazaratı idi. Bunlar geldiler Muradı beruya geçtiler. Reşit paşa hazretleri yollarda çektiği meşakkat ve Reşit paşa merhumdan gördükleri eza ve cefayı beyan eylediler ve bir dereceye gelmişti ki birbirlerini öldürmeğe kastetmişler ve merhum filvaki bir başka hal kesbetmiş oradan kalkılıp Sivereğe gelindi orada vukubulan halât tarif olunmaz derecede idi. Merhum yine beni alup Harputa gittik. Reşit paşa merhumdan mukaddema görülen muamele görülmedi âdi livâlar sırasında bulundu. «13» Bir ahşam çolak Bekir paşa [2] ile kavga eylediler. Hasılı oradan fena halde yine Sivereğe gelindi. Meğer ise Reşit paşa merhum Bekir paşayı ve Reşit paşa merhumu teşekki eylemiş. Bunların tahkiki için Ömer paşayı [3] memur eylemişler gelüp tahkik eylemiş oradan Sivereğe geldi miralay beyler teşekki edüp halini müştereken yazdılar. Oradan alayları Harputa istediler. Reşit paşa hazretlerinin alayı Diyarıbekire gitti. Rüstem paşanın alayı Harputta kaldı. Arasından biraz vakit geçti. Şerif paşayı Reşit paşanın yerine gönderdiler.

[1] Süleyman Refet paşa 1822 de doğmudur. Enderundan yetişmedir. 1829 da yüzbaşı ve biraz sonra binbaşı olmuş 1840 da Liva, iki yıl sonra da ferik olmuştur.

[2] Filbelidir. 1838 de mirliva olmuş 1846 da mülkiye sınıfına nakli ile kendisine mirmiranlık verilmiştir.

[3] Kırım muharebesinde Osmanlı ordusunun başkumandanı bulunan meşhur Ömer paşanın olması ihtimal dahilindedir.

Reşit paşa ve Bekir paşa Deraliyeye gitti. Çünkü Şerif paşanın bana biraz adaveti var idi. Nasıl ise bir maha Deraliyeye ruhsat aldım. Deraliyeye geldim kerimem Aziz hanım dünyaya gelmiş memnuniyetimden ne edeceğimi bilmez idim. Müddetim tekmil oldu. Harputta bulunan piyade ve süvari asakiri hassa alaylarının elbiselerini bana teslim eylediler. Alıp Harputa geldim ve Şerif paşa merhum Diyarıbekirde idi. Anın yanına gittim. O aralık Reşit paşa vefat eyledi. Mabeyni hümayun başkâtibi merhum Sait efendi orada idi. Oralarda pek çok telâş ve vukuatlar oldu. Hasılı Hafız paşa [1] hazretleri oraya geldiler ve Şerif paşa merhumu Urfa kaymakamı tayin buyurdular ve Rüstem beyin alayını verdiler. Oradan kalkıp Urfaya vâsıl olduk. Rüstem paşa kethüda ve ben dahi merhumu müşarünileyhin divan efendisi olduk. Olvakitlerde oralarda çok akçeler ve kethüda ve divan efendisinin aidatı var idi. Cümlesini merhum Şerif paşa alup arada üç dört bin kuruş tarafımıza verür idi; andan dolayı kırk elli bin kuruş hâlâ kendisinde alacağım kalmıştır. İkinci alayı Reşit paşa hazretleriyle Deraliyeye istemişler Deraliyeye gitti ve Şerif paşa «14» ferik oldu. Anın yerine Reşit paşa hazretleri liva oldular ben dahi liva kâtibi olduğumdan onların yanında bulunmak üzere celbeylediler, ve alayların hesaplarını gördük. Şerif paşanın zimmetinde alayların haylı alacakları zuhur eyledi. Bunları tahsil için beni tekrar Diyarıbekire ve Urfaya gönderdiler. Oradan kalkıp Diyarıbekire geldim alayların bir kaç bölükleri Tekfure yani Musula on iki saat bir mahalde orduda idi. Oraya gidip o çöllerde yalnızca çektiğim zahmetler ve susuzluklar tarif olunmaz. Hasılı anları görüp hesaplarını aldım. Oradan Urfaya gelüp elli bu kadar bin kuruş Şerif paşadan tahsil eyledim. 20 - 30 gün içinde işimi tekmil edüp Deraliyeye geldim bir derecede menzil gider idim ki Deraliyeden Diyarıbekire cahillik münasebetiyle 6 nihayet 7 günde gider idim. Hafız paşa hazretleri Malatyaya gelmişler ve Bireciğe memur olmuşlar oralarda ordu tahaşşüt etmiş bir gün Reşit paşa hazretleri seni Tayyar paşa [2] ile orduya göndereceğiz dediler ve memuriyetimi

[1] Çerkestir pehlivan Hafız paşa diye tanılmıştır. Sarayı hümayundan yetişmiştir. Nizamiye askerinin ilk kuruluşunda binbaşı (1827) ve 1833 de Ferik rütbesiyle İşkodra mutasarrıfı oldu. Bundan sonra da bir çok valiliklerde bulundu 1839 da Mısır kuvvetleriyle Osmanlı kuvvetleri arasında Nezîp te vuku bulan muharebede mağlup oldu... Mağlubiyetten sonra da bir çok valiliklerde bulundu.

[2] Aslen gürcüdür. Küçük Hüseyin Paşanın yetiştirmesidir. Sarayı hümayunda tahsil ve terbiye görmüş ilk memuriyetleri sarayda başlamış Mahmut II devrindeki askeri teşkilâtta evvelâ piyade alayı emini sıfatıyla orduda vazife almış, iki senede miralay olmuş ve 1838 de de mirlivalığa terfi etmiştir. Nezîp muharebesinde bulunmuş sonra da bir çok mutasarrıflık ve valiliklerde bulunmuştur.

söylediler. Tayyar paşa merhum ile kalkup orduya gittik. Birecikte üç beş gün oturduk. Orada ne söylediler ise Hafız paşa hazretleriyle söylediler oradan kalkup ve biraz akçeler alup Deraliyeye geldik. Tayyar paşa merhum beni bir derece sevdi ki her bir şeylerini bana verir ve bana söyler idi. Buraya gelindi arasından çok geçmeyüp cennetmekân vefat edip [1] cülûsu hümayun oldu. Serasker paşa [2] hazretleri hassa müşiri oldular. Kara Ali paşa [3] meclis reisi ve Reşit [4] paşa hazretleri ve Süleyman [5] paşa hazretleri âza ve ben dahi meclis kâtibi oldum. [6] Rüstem paşanın alayı ol aralık Deraliyeye geldi. Kara Ali paşa bizlere pek çok riayet ve Serasker paşa hazretlerine «15» her vakit tavsiye ve terfii rütbemizi rica ve ifade ederler idi. Müşarünileyh Ali paşanın himmet ve Seraskeri müşarünileyh hazretlerinin lûtufları ve inayetleriyle Reşit paşa hazretleri ferik ve Rüstem ve Süleyman paşalar hazaratı liva ve ben dahi kaymakam oldum. [7] Daima meclise gidüp gelerek işime can hakkıyla bakar idim. Beykoz tabakhanezinin nezaretini meclis âzalığı üzerimde olarak bana havale eylediler ve kaymakamlık maaşından fazla iki bin kuruş maaş tahsis buyurdular. Teşekküründen âciz olup gece gündüz sıtku sadakatle çalıştım. Günlerde bir gün [8] kaymakamı bulunduğum alay Ankaraya memur oldu ve miralayım İsmail Bey vefat eyledi. Bana teklif eylediler miralay olur alay ile taşramı gidersin yoksa kaymakamlık ile bu memuriyeti mi istersin deyu sual eylediler. Miralay olup taşra gitmeği tercih ederim deyüp rica eyledim. Fakat benim gittiğimi istemezler idi. Nasıl ise rica ederek miralay olup Rüstem paşa hazretleriyle bir alay piyade ve benim alayım Ankaraya azimet etmek üzere hazırlandık. Hasılı Deraliyeden hareket ve Ankaraya muvasalat eyledik. Bir mah sonra beni Deraliyeye istediler yine tabakhaneye nezaret etmeğe ve meclise gidip gelmeğe başladım. O aralık Rüstem paşayı Feriklik ile An-

[1] İkinci Mahmudun ölümü 4. Temmuz. 1839

[2] Serasker, ikinci damat Sait paşadır.

[3] Ali Aşkar paşa diye de maruftur. Mahmut devrinde askerlik mesleğine girmiş silsilei meratibin bütün basamaklarını aşarak paşa olmuş ve bir çok valiliklerde bulunmuştur.

[4] Reşit Mehmet paşa gözlüklü Hüsrev paşanın kölesidir. Avrupaya tahsil için gönderilmiş avdetinde Tophanei âmireye livalıkla memur edilmiş badehu Tophane feriki olup Dar-ı-şûra-yı- askeri âzası olmuştur.

[5] S: 457 deki 1 numaralı haşiyede adı geçen paşadır.

[6] Sene 1840.

[7] Aynı yıl.

[8] Sene 1843.

kara valisi edeceklerdi. Bazı memuriyetle beni Yozgada gönderdiler gelip Rüstem paşaya söyledim ve Yozgada azimet ve avdet edip Deraliye'ye geldim. Ol aralık Reşit paşa [1] hazretleri Dersaadet müşiri oldular anın yerinâ Süleyman paşa hazretleri ferik ve Rüstem paşa hazretleri dahi ferik oldular ve ben dahi hassa ambarları ve tabakhane nezareti ile liva oldum. Serasker paşa hazretleri Serasker oldular. Dâr-ı Şûra-yı-askeriye teşkil eylediler. Süleyman paşa hazretleri reis oldu Rüstem paşa hazretleri hassa reisi oldular ve imalât nezaretini bana havale eylediler. Ordular teşkil olundu «16» Reşit paşa hazretleri hassa müşiri, Rüstem paşa Anadolu, Namık paşa [2] Arabistan, Reşit paşa Rumeli müşirleri oldular. Anların arasında redif kalbolundu. İstanbuldan asker alındı [3] bunların tafsilî pek çoktur. İmalât memuriyetimde sinini sabıka idaresiyle benim idaremde kırk bin kese mikdarı fazla görüldü. Ve anbarları bir veçhile tanzim ve tesviye ve teçhiz ettim ki zatı şahane ve vükelâyı fiham teşrif buyurup görüp tahsin ve taacüb buyurdular. Zatı şahanedan üzeri tuğralı bir kıta kutu aldım ve Serasker paşa hazretleri bir kabza murassa kılıç ihsan buyurdular. O aralık bazı düşmanlar peyda ettim. Süleyman paşa hazretleri ahkâmı adliye reisi oldular. Yerlerine Osman paşa [4] merhum Reis oldu ve ben dahi onların yerine ferik olup [5] meclise devam ve imalâta Mahmut paşa [6] memur oldu. O da bir gayretli adam idi. Bir iki mah kadar Osman paşa reislik edüp Süleyman paşanın üzerine orasını ısıdıramadı vezaretle Halep valisi oldular. Yerine beni reis ve benim yerime Emin paşa [7] merhumu ferik ettiler. Olvakit aza bulunan zatler bunlar idi.

[1] Reşit Mehmet paşa.

[2] Konyalıdır. 1825 te askerlik mesleğine girmiştir. Sırasıyla miralay (1830) mirliva (1832), Londra sefiri (1834), Ferik (1851), vezaret ile Arabistan müşiri (1843) olmuş. Bundan sonra da valiliklerde bulunmuş, bir aralık nazır, Dar-ı-şûra reisi de olmuştur.

[3] Evvelce İstanbuldan asker alınmazken tanzimatın ilânı üzerine alınmağa başlanıyor. Fakat sonraları nedense tekrar İstanbul halkına mümtaz halk muamelesi yapılmağa başlanmış ve askerlikten muaf tutulmuştur.

[4] Enderundan yetişmiş ikinci Mahmut devrinde askerliğe girerek miralay, mirliva, ve ferik olmuştur. 1845 de Dar-ı-şûra reisliğine tayin, 1848 de Halep valisi nasp 1846 da da Anadolu müşiri olmuştur.

[5] 1845.

[6] Asakiri şahanedan yetişmiştir. 1845 te hassa miralay ondan sonra da imalat müdri oldu. 1847 de açığa çıkarıldı ve sonra da devlet hizmetinde kullanılmadı.

[7] Anadoluludur kuru yemişçi esnafından olup nizamiye teşkilatında orduya dahil olmuş ve az zamanda miralay olmuştur. 1843 de ferikliğe terfi ederek sonradan da Hassa meclisi reisi oldu. 1846 da öldü.

Şeyhülislâm Arif Hikmet beyefendi [1] Seraskeri esbak Mehmet paşa [2] hazretleri Şekip bey [3] merhum Etem paşa [4] merhum ile Tophane nazırı Muhtar beyefendi Vamık paşa [5] hazretleri Abdi paşa [6] hazretleri ve kâtip Mecit efendi hazretlerinden ibaret idi ve sonraları bazı tebdil oldular ve bunlar nasıl a'kal zatler ve hususiyle Mehmet paşa hazretlerinin dirayet ve fetaneti müsellemdir. O meclisin ruhu gibi idi kendisine daima teşekkürler eder idim ve reyinden pek çok seyler istifade eder idik. [7] Sonra ferik oldular pek çok memnun oldum. Fener sahrasında bir cesim talim oldu, İkinci hatta kumanda eyledim. Talimden sonra zatı şahane yine üzeri tuğralı bir kutu ihsan ve inayet buyurdular. Serasker paşa hazretleri infisal eylediler yerlerine «17» Süleyman paşa hazretleri Serasker oldular. Her ne kadar Süleyman paşa hazretleri Serasker oldular ve Rıza paşa [8] hazretlerinin kendü bendeleri ise de infisaline pek mükedder olup ağladım. İhtilât edilmemesi tenbih olundu çünkü kendülerinin pek çok lûtuf ve inayetini görmüş ve onların vasıtasıyla terfii rütbe etmiş olduğumdan yollarına canımı feda eder idim. Geceleri tebdili kıyafet gidüp kendüleriyle görüşür ve teselli eyler idim. Düşmanları pek çok idi. O aralık beni taltif ve temin için maaşıma beş bin kuruş daha ilâve olunup yirmi beşbin kuruşa iblâğ eylediler ve fener sahrasında yine bir büyük talim oldu. Pek çok iltifatlara mazhar oldum. Süleyman paşa hazretleri umuru askeriye dikkatlice bakmayup daima azil va nasp ile uğraşmağa başladı. O aralık infisal edüp

[1] Raif İsmail paşa zade sudurdan İbrahim İsmet beyin mahdumudur. 1785 te doğmuş 1796 da müderris 1843 te Darışura müftüsü olmuş 1858 de vefat etmiştir.

[2] Trabzonludur. 1813 te doğdu. Saray hizmetinden yetişti 1848 de serasker olmuştur.

[3] Divanhümayun hulefasından mühimmentüvistir. Elçilik ve meclisi vâlâ ile Darışura azalıklarında bulunmuştur.

[4] Maliyeden yetişmiştir, divan memuriyetlerinde bulunduktan sonra defterdarı şıkkı evvel ve 1827 de tophane nazırı olmuş 1836 da Meclisi vâlâ azası oldu infisalinden sonra yeniden Meclisi vâlâ azası tayin edildi.

[5] Vamık Salih paşa. Dahiliye kaleminden yetişmiştir. Bir çok valiliklerde bulunmuştur.

[6] Çerkeştir. Hüsrev paşa kölelerindendir. 1838 de Mirliva oldu. Bir yıl sonra ferik oldu.

[7] Zarif paşanın Meclisivâlâ reisiği 1845 tarihine tesadüf ediyor.

[8] Rıza Hasan paşa, pederi esnaftan Memiş ağadır. Rıza, Babı hümayuna alınmış ve az vakitte Mabeyni hümayun müşiri 1839 dan sonra serasker tayin edilmiştir. Nazırlık, Kaptan-ı-deryalık, ve Tophane müşirliklerinde bulunmuştur. Fakat Serasker diye maruftur.

Hüsrev paşa [1] hazretleri Serasker oldular, Süleyman paşa hazretleri Paris sefiri tayin buyurdular. Daha bir mah kadar yine reisürresalık ettim badehu beni azledip mevki kumandanlığıyla İzmir'e gönderdiler [2] ve yerime Emin paşayı tayin buyurdular. Emin paşa merhum memuren rumelide idi. Vekâleten Mazhar [3] paşayı tayin eylemişler kalkıp İzmir'e geldim. Deraliyede Mazhar paşa aleyhime kalkıştı beni Deraliyeye götürdüler. Bir takım azviyyat ile ambarların hesaplarına baktılar birşey bulmayp nihayetinde ambar fazlasından herkeslere ihsanı şahane olduğu gibi bana verilen doksan bin kuruşun iradesi yoktur diyerek tazmin eylediler. Rıza paşaya rağmen nişanımı alıp konağımda oturmağa irade zuhur eylediğini müşarünileyh Husrev paşa hazretleri resmen tezkere yazdılar bunların arasında olan vukuatlar pek çok şeylerdir. Dört beş mah sonra şimdiki sadrazam efendimizin lûtuf ve inayetleriyle Kudüsü şerif mutasarrıfı oldum [4]. Mahiyem yirmi yedi bin beşyüz kuruş idi. Deraliyede Tatlıkuyuda bir ev aldım çoğu çocuğu orada «18» bıraktım vapura binüp İzmir'e ve oradan Rodosa oradan dahi Beyruta vâsıl oldum. Kâmil paşa [5] hazretleri Beyrut valisi ve defterdarı Mustafa efendi idi. Nablus sancağı Kudüse mülhak olup orada olan Tufanzadeleri azletmişler yerlerine Abdülhâdileri tayin buyurmuşlar. Bunları bana terfik edüp Nablus üzerinden azimet ve bunları yerlerine ik'at ettirilmesini tenbih buyurdular. Ben dahi işin aslını ve külliye memuriyetini ve Nablus neresi olduğunu bilmediğimden bunları alup Nablus üzerinden Kudüse gitmeğe başladım. O aralık Beyruttan Kudüs vücuhlarından bir kaç kişi ve Nakip efendi beraberimde gelirler idi. Akkâya geldik artık Nablus caddesine girdik Nablus'a sekiz saat kalur mahalle geldik. İleruya konakçı gönderdim. Konakçı gerü gelüp efendim ahali bütün ayaklanmışlar Abdülhâdi takımını

[1] Hüsrev Mehmet paşa, abazadır. Enderuna girmiş sonra küçük Hüseyin paşaya mühürdarlık etmiş, birçok vali ve mutasarrıflıklarda bulunduktan sonra 1839 da sadrazam olmuş fakat bir yıl sonra da azledilmiştir. 1845 te serasker olmuştur.

[2] 1846 .

[3] Serezli Yusuf paşa mahdumdur. 1837 de mirliva ve sonra da Sinop muhafızı olmuş 1839 da Mısır kuvvetlerine karşı Nezipte Hafız paşa ile birlikte harp etmiş bu harp hitamında ferikliğe terfi etmiştir. 1845 te meclisi vâlâya aza olmuş, bu memuriyetten infisalinden sonra birçok valiliklerde bulunmuştur.

[4] 1847 de Kudüs mutasarrıfı olmuştur.

[5] Kâmil Mehmet paşa museviden mühtedi Arif Mehmet ağanın oğludur. Avrupada riyaziye tahsil etmiş, avdetinde birçok valiliklerde bulunmuş, 1859 da ölmüştür.

İstemiyoruz siz teşrif buyurunuz Abdülhâdileri bırağınız dediler. Bu nasıl lâkırdı nasıl şey bunlar oraya kaymakam olmuş elbette beraber gidecekler dedim. Vücuhtar ve nakip gelüp efendim biraz teenni buyurunuz bir adam gönderelim bunlar arapdır akılsız adamlardır dediler olvakit maslahatı anladım. Bir adam gönderdiler gitti ve geldi cümleten silâhlanmışlar Abdülhâdileri istemiyor ve Abdülhâdi takımı ayrılmış fakat anlar azlık ve berikiler çokluk ve işte karşıda duruyorlar. Paşa gelsün çoluğumuzu çocuğumuzu kessün rica ederiz bu adamları getürmesün deyu cevap getürdü. Vakıa dürbün ile baktım cümlesi silâhlı üç beş bin adam hazır duruyorlar anın üzerine Vücuhtar ve Nakip dediler ki bu gece Abdülhâdilerin köyünde kalalım bir çare bulalım. Oraya yarım saat Abdülhâdilerin köyünde kaldık vakıa Abdülhâdi takımı geldiler biz isteriz ve kavga ederiz dediler lâkin berikiler «19» kalabalık olup bir büyük iş açılacak tez elden bunlara cevap eyledin Abdülhâdileri alır Kudüse giderim. Orada maslahata bir kar veririm dedim. Keyfiyeti derhal Kâmil paşaya ve Ordu Müşiri Namık paşaya yazdım. Nablus'a gitmeyüp Yafa üzerinden Kudüse vasıl oldum. Orada iki tabur asker var idi. Bunlar devletçe memur olmuşlar artık ister istemez bunları göndermek lâzımdır dedim. Namık paşa hazretlerinden bir cevap geldi ki Tufan zâdeler devlete hüsnü hizmet edecekler. Oradan asker kımıldatma sonra bir fena iş olur ötesi beru alınmaz deyu iş'ar eylemişler. Kâmil paşa hazretleri bunlar devletçe memur oldular benim namusuma ve devleti aliye namusuna dokunur oradan askeri kaldırıp ben de buradan biraz başıbozuk göndereyim bunları orada oturt deyu iş'ar eylemişler. Kudüs ahalişi de iki taraf olup bir tarafı Tufan zâde ve bir tarafı Abdülhâdi zâdelerden oluyor ve iki müşirden gelen tahriratlar birbirlerine külliye muhalif görünür iki cami arasında kalmış binamaz gibi oldum. Oradan asker falansız yalnız yüzelli başıbozuk atlasıyla Nablus'a gittim ve Abdülhâdileri Kudüste bıraktım. Herkesler aman efendim bu bir fena şey olur dediler. Bunları dinlemeyüp kalktım gittim. Orada bir takım arbedeler oldu. Tufan zâdeyi azlettim. Yerine miralay Osman beyi muvakkaten kaymakam nasbettim. Hasılı devleti aliyenin namusunu yerine getürüp yine tekrar Tufan zâdeleri kaymakam ve na tahsil kalmış olan bakayaları ve o senenin vergisini aldım. O aralık Babıâli baş tercümanı Emin efendi Kudüse gelmek üzere Nablus'a geldiler ve vukuatı haber aldılar. Benim rey ve tedbirimi aşuru tahsin eylediler. Oradan birlikte Kudüse geldik. Orasını sızılısızca

sayei şahanede tesviye eyledim. Kudüste bir nevi «20» somaki taş madeni buldum. Bu taştan pek çok şeyler imal ettirdim. Hâlâ anınla ahalsinin bazıları taayyüş ederler ve selefim Sadrı sabık Mehmet paşa hazretleri hakkında pek çok şikâyetler ve bazı şeyler iddiasına kalkıştılar. Ve hususiyle haremının aldığı yedi sekiz yüz kesenin istirdadını dava edüp pek çok çabaladılar bunları iskât eyledim. Günlerde bir gün bir gürültü oldu herkesler saraya doğru gelmeğe başladı, önleri sıra bir firenk gelür idi. Nedir bu diyerek aşağı seğirdim, meğer ise İngiltere tebaasından bir hekim Haremi şerife girmiş bekçiler bunu döğerek taşra çıkarmışlar. Derhal ellerinden alup konsoloshaneye gönderdim. Araplara bunu niçün böyle ettiniz dedim. Oranın usulü Haremi şerife hırıstıyan girmez ve girenleri döğüp öldürmeğe memuruz dediler. Bunları alıkomak istedim. Fakat memuriyetleri bu olup ve bunlar bir kaç yüz kişiden ibaret olduklarından ve beynelahali çirkin olacağından salıverdim. Konsoloshaneden teşekki eylediler ve tediplerini talep ettiler. Vakıa döğdükleri için tedibe şayan idiler fakat bunlar türkçe bilmez ve kapuda kimesneyi orada koymamak için memurlar ve bunları tedip etsem bir ihtilâl olmasını dahi memul görür idim. Ve hekim ise oraya kimesne girmediğini pek iyi bilir orada beş on sene oturmuş idi bir başka suretle icabına bakılması münasip olacağı cevabı verildi. İngilizlerin hali acayip olduğundan bunların tedibinde ısrar eylediler. Araplar ve ahali bunların ısrarlarını hissettikçe daima basiret üzere olur idi. Bunda bir fenalık olacağını bildim rica ve pilâtika (politika) ile savuşturmağa çabalar idim. Deralîyeden mektubu sami istihsal eylemişler. Hali bu merkezde gördüğümünden tediplerini bir veçhile tecviz edemeyüp o aralık ise hırıstıyanın günleri olarak «21» orada yirmi otuz bin zuvvar birikmişti. Mizaçsızlığımdan dolayı tebdili hava zımnında bir kaç mah ruhsatla Deralîyeye avdetimi inha eyledim. Ruhsat buyrulup Akkâ muhafızı Bahri paşayı [1] yerime vekil tayin buyurmuşlar. O haberi aldım ve iradesi geldi derhal oradan kalkıp Deralîyeye geldim ve beş on gün sonra azlolup vekilim olan paşa mutasarrıf oldular. Olvakit Serasker yine Rıza paşa hazretleri idi ve bana rütbei vezaretle Tırhala sancağı verileceğini duydum. Beş on gün sonra Rıza paşa hazretleri beni celbedüp yine feriklik rütbesi ve redif nezaretiyle asker olacaksınız dediler. Bir cuma günü bir

[1] Orduya intisab ile livalığa kadar yükselmiş 1843 de yapılan tensikatta mülkiyeye nakledilerek bir müddet sonra mirimiran olmuş, Urfa ve Kudüs mutasarrıflıklarında bulunmuş bir zattır.

yaveri harp gelüp beni alup mektebi harbiyeye götürdüler. Huzuru şahanedede yine eski nişanımı verdiler. Teşekkür edüp gelüp işim ile meşgul oldum. Fakat Dâr-ı-şurayı evvelki halinde göremeyüp işler fena gitmekte olduğunu anlar ve bazı aklım erdiği yani Mehmet paşa hazretlerinin ele alınması gibi şeyler müşarünileyh Serasker paşa hazretlerine ihtar eder idim. O aralık Macarlı gürültüsü meydana çıktı. [1] Bizim rediflerin celp ve cemine karar verdik. Kol kol memurlar tayin olundu. Talimatlar yazıldı ve ben dahi Bursa koluna memur olmuştum. Bu kararda iken müşarünileyh Serasker paşa hazretleri azlolup Mehmet Ali paşa [2] hazretleri Serasker oldular. O karar veçhile iki üç gün sonra memurlar yola çıkarıldı ve ben dahi Bursaya giltim, herkesten evvel redifleri tabur tabur topladım ve benim memur olduğum koldan evvel Deraliyeye asker gelmedi cümlesinin arkasını aldım. Yine her memurdan evvel Deraliyeye geldim. Arasından beş on gün geçti bir göz ağrısına uğradım evde oturur iken bir yaveri harp geldi sizi paşa efendimiz istiyor dedi kalktım Bâbı Seraskeriye geldim. Sadrazam efendimizin ağalarından birisi orada idi. Serasker paşa bana «22» Konya valisi oldunuz deyu söylediler teşekkür eyledim. Oradan kalkup merkum ağa ile beraber Babıâliye geldik. Konya eyaleti tevcih olundu. Oraya gitmek üzere lâzım olan şeyleri tedarik eyledik. Otuzuncu günü Sadrazam efendimizin mühürdarı geldi saat yedide Babıâlide bulununuz deyu ifade eyledi Saat yedide Babıâlide bulundum. Teşrifatçı öüme düşüp içeri geldik. Halep eyaleti tevcih buyruldu. [3] Bundan pek memnun olup ziyade teşekkür eyledim. Mahsusen Tairi bahri vapuru hümayununu tutup

[1] 1847 de Macaristanda bir ihtilâl zuhur etmiş ve bu ihtilâl neticesinde doktor, kumandan, erkânıharp, mühendis, şair gibi macar büyüklerinden bir çoğu Türk himayesine sığınmışlardır. Avusturya ve Rusya devletleri bunların iadesini isteyince, Babıâli red ile cevap vererek bu hususta icab ederse harbi de göze alabileceğini ilân ederek hazırlıklara başlamış idi. Türk devletinin bu hareketi Rusya ve Avusturyaya muarız büyük Avrupa devletlerinde derin bir tesir yapmış ve Londradaki Osmanlı elçisinin arabası İngiliz gençleri tarafından heyecanla çekilmiştir.

[2] Trabzonludur. Fındık taciri Hacı Ömer ağanın oğludur. 1827 de hademei hümayuna girmiş 1830 da ikinci mabeyinci olmuş 1839 da Hafız paşanın ordusuna teftişe gönderilmiş, sonra Dar-ı-şura azası olmuştur. 1844 te tophane feriki bir yıl sonra Tophane müşiri olmuş, bir yıl sonra da Âdile sultanla evlenmiştir. Evlenmesini müteakip padişahın daha ziyade emniyetini kazanarak Kaptanıderya, müteakiben Serasker ve nihayet sadrazam olmuştur.

[3] 1848.

çoluğu çocuğu alup vapura rakip olduk. Rodosa geldim, Saffeti [1] paşa hazretleriyle görüşüm. Oradan kalkıp İskenderun iskelesine geldik. Vapurdan çıkup hayvan tedarik eyledik, Antakya üzerinden Halebe vâsıl olduk. Yolda karşıcılar geldiler. Namık paşa hazretleri orada idi. Üç gün sonra Bağdat Müşirliği haberi geldi. Oradan hareket buyurdular Bağdada revan oldular. Eslaflarım ve Namık paşa hazretleri Urfa sancağının tanzimata ithalini [2] ve nüfusunun tahririni inha etmişler iradesi gelmiş ise de icrasını tehir eylemişler. Bu iradeyi gördüm. Deraliyeden dahi şuna muvaffak olursa bir hüsnü hizmet etmiş olursunuz demişler idi. İki ay sonra ol havaliye bir parça vukuf tahsil ettim. Urfada ikamet etmek üzere evvelâ iki tabur asker gönderdim. Taburların vusulünden sonra tahriri nüfus için memurlar gönderdim. O aralık kendim dahi iki bölük süvari ve üçyüz kadar başıbozuk süvarisi alup Bireciğe gittim. Tahriri nüfus kuvvei karibeye geldi. Defterleri bir uçtan geldi. Urfanın ve tevabii kazaların vücut ve muhtar ve ihtiyarlarını «23» istedim bir iki bin kişi kadar oraya tecemmü eylediler. Her yer tanzimata ithal olunup faidement oldukları meydanda ve siz böyle zulüm ile vakit geçürmekte oluyorsunuz size bir hizmet edüp burayı tanzimata ithal eyliyeceğim ve bazı teşvikatlı şeyler söyledim, Bunlar cümleten razı oldular defterleri meydana getirip şuraya buraya valiye kaymakamına şu kadar kuruş ve şunu bunu veriyorsunuz diyerek üçbin kese akçe açıktan masarifleri meydana çıktı. İşte bunun beşyüz kesesini size bağışladım ikibin beşyüz kese verginize zammile bunu devlete veriniz ve onda bir âşar vereceksiniz dedim. Aman efendim beşyüzünü dahi bağışlayınız dediler. Pek iyi dedim. Birazı (برازی) aşireti rica edüp iki yüzünü dahi anlara bağışlayup bin sekiz yüz kese varidatı cedide buldum ve kendime ait olan iki yüz yetmiş keseyi hazinei celileye terkeyledim. Cümlesi memnun olup üç gün üç gece şenlikler yaptılar. Defterlerini yapıp herkeslere hil'atler iksa ve kimisine saatler ve sair hediyeler ita olunarak yüz kırk bin kuruş masarif eyledim. Oradan kalkıp Halebe avdet ettim. Halep çarşularını teşvikat ile tahir ettirüp İstanbul çarşusuna benzettim. Gazze (غزوة) urbani tasalluta başladı. Başıbozuk ve memurlar marifetiyle menedip herkes zev-

[1] Saffeti Musa paşa. Cezairi bahrisefit valisi idi.

[2] Malûmdurki tanzimat ahkâmının tatbiki bütün vilâyetlerde aynı zamanda olmamıştı. Hatırrattan, sonraya bırakılan sancaklardan birinin Urfa olduğu anlaşılıyor. Urfada tanzimat ahkâmı, tanzimatı Hayriye fermanının ilânından tam dokuz sene sonra tatbik edilmeğe başlanmıştır.

kinde ve sefasında padişahımıza dua ederler idi. Halep eyaletinde İbrahim paşa [1] zamanından beru kalmış otuz bu kadar bin kesenin tahsili ve on dört bin kesesinin Arabistan ordusuna havale olduğu beyaniyle müekkit emri âli zuhur edüp tesviye icabına bakılmakta iken tekrar her kimin borcu var ise emlâk ve eşyası fûruht olunarak tahsil olunmak deyu daha bir kıta emri âli zuhur eyledi. Anı müteakip kur'a icrası emri geldi varakai «24» mahsuları neşrolundu. Arabistan asker vermek istemez ve bakayanın çoğu ise Halep eşkiyasının üzerinde idi. Yalnız dört bin kese akçe (بابس) Abdullah beyin zimmetinde idi. Bunları suhuletle tahsil etmek ve kur'ayı icra eylemek sadedinde iken kurban bayramının ikinci gecesi yatsı vakti karakoldan bir adam gelüp karakolhaneyi bastılar dediler. Belki bir fahişe falan için olmalı deyu zaptiyeleri gönderdim. Bir adam dahi gelüp askerleri kesiyorlar ve Babiyezibte (زبد) ahali toplamışlar dediler. Derhal hayvanıma binüp uşaklar ve kavas ve zaptiyeler ile Babiyezib tarafına gittim. Yollarda bir şey yok tek tük adamlar var Babiyezibe vasıl oldum karşıda üç beşyüz kişi silâhlar ellerinde duruyor. Gelmeyin ururuz dediler. Bire benim dedim. Kim olursan ol ururuz ve bire urun dediler ve olkadar adamın cümlesi üzerime silah atılar yanımdakiler dahi mukabele edüp üç dört kavas uruldu. Bunlar kesret üzere olduğundan üzerime hücuma başladılar. Oradan geruya gelüp iç kale kapısının önünde durdum. Kalede olan karakolları çağırıp kapıları kapayup durunuz dedim. Sabun hanındaki askerden bir bölük asker getürdüm cephaneleri olmadığını söylediler. Geruya gönderdim. Vücutlara haber gönderüp saraya istedim. Kışlaya haber gönderdim artık her yerden silâh atılmağa başladı. Sarayın içinde cemiyet peyda olup kışlayı bastılar ve askerleri kesiyorlar deyu söylediler. Aklım başımdan gidüp ve hayvana binüp kışlaya gitmeğe istedim salıvermiyecek oldular bir sergerde arnavut Ömer ağa var idi gel efendim deyüp ve önüme düşüp bunları araladı meğer ise kışlaya gidecek yolun üzerinde bunlar beni beklerler imiş merkur Ömer ağa bunları ürküdüp kışlaya vâsıl oldum. Kerim paşayı «25» gördüm. Askerleri kapının önüne çıkarmışlar ve bir kaç top hazırlamışlar fakat kışlada ikiyüz elli kadar asker var idi. Eşkiya reaya mahallesine hücum edüp bir feryat ve figan zuhûr eyledi. Vücutdan Şerif bey ve Yusuf bey ve

[1] Mısır valisi Mehmet Ali paşanın oğlu İbrahim paşa kasedilmektedir. 1832 yılında Halep Mısır ordusunun eline geçmiş ve bir müddet Mısır kuvvetleri idaresinde kalmıştı.

müftü Naki efendi vesairleri gelüp Cabiri zadelerden kimesne gelmedi. (بابی) Abdullah beye haber gönderdim (باخی) gelemem bu eşkiyalar beni salıvermez deyu haber gönderdi. Rica ve minnet bunu kışlaya celbeyledim vaitler edüp bunun önü alınmasını söyledim gece olduğundan ve asker olmadığından bir çarem yoğidi. Kışlaya hücum eylediler iki üç top atup menettim. Abdullah bey uşaklarını gönderüp ve beş on kişinin arkasından reayaların eşyalarını alıp kışlaya getürdüler, mehmaemken bir parça teskin oldu. Bunların bu hareketlerine sebep ne imiş deyu sual eyledim. Birinci kur'a istemez ve asker vermeyiz ikinci reayalar hadlerini bilüp islâm üzerine dâva etmesünler üçüncü salıp yani haç kaldırmaları dördüncü vergimizi tadil etsünler emlak üzerine olsun diyorlar dediler. Bunları evvel ifade eyleseler de böyle fezahate cesaret etmeseler çaresi bulunmaz mıydı deyu cevap eyledim. Bunlar cahil eşkiyadırlar bilmezler dediler. Herkes yerinde otursun yarın inşallah icabına bakarım dedim. Sabaha kadar ötede beride cemiyetleri daha ziyade olup köy ahalipleri ile sair kırk elli bin kişi kadar oldular. Bir yandan reayaları yağma edüp bir yandan bu tekliflere ne diyeceksiniz deyu sual ederler idi. Kerim paşayı mevcut olan ikiyüz elli kadar piyade ve iki bölük süvari ve üç top ile bir karaltı olmak üzere reaya mahallesine doğru gönderdim. Kırk elli bin eşkiyaya bir şey yapamıyacağından geru geldiler. Bunun üzerine kiliseleri yıkmaya başladılar madde bütün bütün fenalaştı. Öteki beriki aman efendim şu hınzır «26» herifin yani Abdullah beyin yüzüne gülünüz ve şunların ulemasını celbedüp içlerinden söz anları gelşünler dediklerini yapalım dediler. Bunun üzerine karar verüp Abdullah beye vaitler ettik ve ulemlarını celbeyledik. Muratlarına ca'li ve sureta muvafakat edüp Deraliyeye yazar ve şu istidanıza ruhsat tehsil ederim diyerek bunları temin birle Abdullah beyi yerime kaymakam tayin eyledim. Bunlar dağıldılar aşağı inüp ötekini berikini toplayup bir parça o gün teskin olundu. Abdullah beye hil'at iksa ve kılıç ita edüp baki kalan eşyayı menhubenin toplanmasını sipariş eyledim. Onda birisini yani kaba döşek yorgan yastık gibi şeyleri topladılar. Güya bütün bütün teskin olundu. Artık siz de saraya ininiz dediler. Her ne kadar muhatarai azime ise de şüphe etmemeleriçün bizzarure saraya geldim. Gizli gizli öteden beriden askerler ısmarladım yirmi günde her bir gecesi tahammül olunmaz derecede muztarip olduğum halde sarayda kaldım. Çoluk çocuk telâşi artık asla

tarif olunamaz Şamı şeriften Emin paşa [1] merhum üç tabur piyade ve bir alay süvari ve beşyüz kadar başıbozuk askeri göndermişler bunları haber aldılar. Bu asker niçün geliyor gelmesünler deyu cevap eylediler. Bunları evvelki vukuat için istedim vakıa şimdi lüzumu yoğise de bunlar padişah askeridir sizi istemiyorlar demek olmaz ve şu vukuat üzerine devleti bütün bütün gücendirmeyiniz diyerek bunları nasıl ise iğfal eyledim. Etraftan yani Kilis ve Ayntaptan ısmarladığım başıbozuklar dahi gelmeğe başlayınca onlar padişah askeri bunlar niçün geliyor diyerek ayağa kalkıştılar. Bunları da ısmarladım ise de sonradan «27» gelmeyiniz deyu yazmıştım. Tez kâtipi çığırın efendi yaz bunlar geru gitsünler bir adım ilerü gelmesünler deyu ca'li kâğıt yazdırup Abdullah beye verüp tez bunu gönder dedim ve arkalarından oldukları yerde durup diğer kâğıdına muntazır olmalarını yazdım ve hatıyyen gönderdim. Artık bunlara yâptığım hile ve hud'anın haddi hesabı olmaz ve verilen akçe ve bohçalar tarif olunmaz. Gereği gibi emniyet eylediler ise de içlerinden Abdullah beyin akrabasından bir Mehmet ağa namında bir herif var idi. Gayet şeytan adam idi bir türlü anı inandıramadım ve Abdullah bey daima anın söziyle hareket eder idi. Asker on saatlik yerde idiler ve ertesi günü sarayı basacaklarını casuslar haber verdi. Gezmek vesilesiyle yukarıya kışlaya doğru gider iken yine bunlar ayaklanup çarşu pazar kapandı. Abdullah beye bu ne hareketlerdir men etsün deyu haber gönderdim ve beni rast getüremediler. Gûya men'e çabaladı. Kendim o gece kışlada kalup etrafa haber gönderüp askerleri celbe başladım. Asakiri şahane geldi ve etraftaki başıbozuklar gelmeğe başladı. Nihayet iki bin beş yüz kadar asker ve on kıta kadar top hazırlandı. Aşağı haber gönderdim yağma ettikleri eslihaları ve reayanın eşyalarını istedim daha biraz şey getürdüler. Hasılı bunların elebaşılarını tutmak ve cezalarını vermek ve yağma olunan eşyanın kâffesini meydana çıkarmak ve bunları terbiye eylemek ve etrafa sirayetten kurtarmak emeline düştüm ve o aralık Mehmet paşa hazretlerinin memur olup maiyetinde asker ile gelmekte olduğu haberi geldi. Urfa ve Birecik taraflarından uygunsuzluklar zuhuriyle Antakyada fenalıklar vukua gelmeğe başladı. Bunlar yine şımarmağa başladılar. Bazı müzakere için Abdullah beyi ve söz anarların sarayda toplanmalarını «28» tenbih

[1] Tophaneden yetişmiş ve Avrupaya tahsile gönderilmiştir. 1839 da mirliwa badehu ferik 1845 te Darışûra reisi 1847 de Vezaretle Rumeli müşiri, 1848 de Arabistan müşiri olmuştur.

ettim. Bunlar sezüp kimi gelür kimi gelmez idiler. Hasılı Abdullah beyi ve bir kac söz anlarlarını kaldırıp getürdüler ve o aralık Mehmet ağa içlerinden firar etti ve berikiler kışlaya gelmekte olsun eşkiya cem'olmağa başlayup arkaları sıra sağdan soldan kışla üzerine hücum eylediler. Bunlar derhal hapse ilka olunup taşradan kışla üzerine kurşun atmağa başladılar. Bunlara nasihat eyledikçe daha ziyade şımarup kazma kürek ellerinde kışlayı yıkmağa gelürler idi. Olvakit beriden mukabeleye mübaderet olunarak toplar atılmağa başladı. Bunlar bir parça gerüledi. Akşam oldu biraz tüfek sesi kesildi, gece bunlara nasihatlar yazıp ve Abdullah beyin ağzından mektuplar gönderüp iskâta çalıştım ise de iskât olmadılar. Ertesi gün sabahtan akşama kadar kavga oldu ve Gaze urbanı o akşam geldi. Bunlar gereği gibi gemi azıya aldılar artık eşkiyaların evlerini ve çarşılarını yakmaktan başka bir çare kalmayup buna teşebbüs olundu. Yine ertesi gün sabahleyin kavgaya başlandı ve ben dahi kat'ı ümit derecesine geldim ise de talii şahane semeresi olarak bunlar bozulup firara başladılar ve bazı mahalle ahalisi gelüp dehalet ve rayı aman (?) eylediler. Asakiri şahane olgün bir derece gayret ve şecaat eylediler ki tarif kabul etmez. Abdullah beyin konağını zaptylediler. Üzerine çıkup padişahım çok yaşa çağırıştılar bunlar firar edüp çünkü Halebin her bir evi bir kale gibidir. Üç günde sekiz bin gülle atılmış idi tesiri pek az oldu. Herkesler terbiye olup cümlesi sayei şahanede kedi gibi oldular ve o esnada bin keselik kadar altın şal ve saat ve kılıçlar her nem var ise ötekine berikine ve biraz gayret edenlere ve askere verdim. Öteden beriden baki kalan eşyayı menhubeden daha bir az şey toplandı derhal Gaze üzerine «29» süvarileri gönderüp bunları bastılar ve yirmi bin kadar koyun deve sığır aldılar ve cümlesini perişan eylediler ve bunun üzerine herkesler işiyle meşgul olup konsoloslar ve reayalar gelüp teşekkür eylediler. Macar cenerallerinden meşhur ceneral Bem (۴) [1] orada idi. Bu vukuat üzerine on bin askerden az asker olur ise başa çıkılmaz diyerek söyler idi ve konsoloslara böyle ifade edüp konsoloslar bu hareketi tecviz etmeyüp ve başa çıkılmaz ve bundan sonra bir fenalık olur ise sizden tazmin ettiririz diyerek protesto ederler idi. Cenerali mumaileyh ile sair mülteciler asakirin bu gayretine ve şu muvaffakiyete taaccüp eylediler. Mehmet paşa hazretlerinin İskenderuna çıktığı ve refakatinde haylı asker bulunduğu haberi

[1] 1847 Macar ihtilâlinin neticesinde Osmanlı topraklarına iltica eden generallerden birisi olması muhtemeldir.

alındı. Artık oraca askerlik iş kalmadı. Müşarünileyh hazretleri teşrif buyurdular. Memuriyet emrini kıraat ettirdiler ve ben dahi kalkup orada tutulan eşkiyadan yüzelli kadar eşkiyayı ve Abdullah beyi alup Deraliyeye gelmek üzere İskenderuna indim. Feyzibâri vapuru hümayununa binüp Beyruta geldik. Orada bir iki gün kalındı. Oradan kalkup Kalei Sultaniyeye karantineye girildi. Karantina tekml oldu Abdullah bey orada vefat eyledi. Deraliyeye muvasalat olundu. Vükelâyı fihamın bazıları bu işi takdir ve bazıları takbih edüp mükâfat memulünde iken sekiz ay oturdum. O esnada yalıyı aldım vukubulan masarifimi iddia eyledim. Nafiz paşa [1] merhum mani oldu sekiz aydan sonra Vidin valisi olup gitmek istemedim ise de bazı ehibbanın ifadeleri üzerine Vidine gittim. Vidin hâdisesi üzerine oraların ıslahı ve tahkiki ahvali memuriyetiyle Şekip paşa [2] merhum orada idi. Defterdar Esat efendi ve Meclis reisi Rauf bey müşarünileyhin harekâtından bahisle teşekki eylediler. Orada kendileriyle «30» daima birlikte olup bunların azli ve reayadan bazılarının nefiy ve hapislerini beyan ederler idi. Benim tahkikime ve varışıma göre bunların kabahati olmayup asıl müfsit olan kendi himayelerinde bulunan Toma idi. Hasılı oranın islâmları ve bazı devlet sadığı olan reayaları kendisinden teneffür edüp çoluk çocuk inkisar ederler idi. Bazı kendisine ifade olundukça ve hakikati madde meydana konuldukça aksi cevaplar vermeğe başlayup tarafımıza gücenüp Deraliyeye geldiler ve tarafımıza insaniyete elvermez derecede şikâyet eylediler fakat pek haksız idi. İnfisalim zuhûr eyledi yetmiş sekiz gün mazul oturdum, muahharen ipka olunup yine orada kalındı bazı hususla ve gospodarlık keyfiyetlerini şifahen ifade eylemek üzere Deraliyeye gelmeğe ruhsat talep edüp ruhsat buyurdular. Deraliyeye gelüp kaleme aldığım lâyihaıy takdim eyledim anın üzerine Sadrazam efendimizin yalılarında bir meclisi has oldu ve lâyiha kıraat olunup bazı müzakerattan sonra lâyiha mucibince gospodarlık keyfiyetine karar verildi [3]. Bundan dolayı devlete pek çok dua kazanıldı. Yine avdet etmek üzere iken Erzurum eyaleti tevcih olundu. [4]

[1] Nafiz Abdurrahman paşa. Tekirdağlıdır. Evvelâ ilmiyeye intisap etmiş sonra maliyeye girip 1826 da Zahir nazırı 1827 de Darphane nazırı sonra da valiliklerde ve meclisi vâlâ reisliğinde bulunmuştur.

[2] Divani hümayun kaleminden yetişmiştir. Petersburg ve Londra elçiliklerinde bulunmuş, meclisi vâlâ reisliği yapmıştır.

[3] Çok enteresan olduğuna kani olduğumuz bu lâyihanın metnini maatteessüf bulamadık.

[4] 1852.

İstinkâf ve istifa eyledim çare bulmadım gitmekliğim için Mabeyni hümâyundan irade bir tezkere geldi. Şekip paşa merhum Sadrazam efendimize hakkımda pek çok şeyler söylemiş idi. Müşarünileyh efendimizi münfail gördüm ve sebebini öğrendim. Hâkipaylerine gidüb beyan ettim ve muhakeme talep eyledim. Kemali fetanlelerinden benim bir kabahatim olmadığını anladılar olvakit bana emniyet gelüp Erzuruma gitmeğe karar verdim. Şu Vidin eyaleti tevcihi ve infisalim vukuu ve yetmiş sekiz gün orada mazul kalınması hasılı gidüp gelinmesi beni beşyüz kese mutazarrır eyledi her ne ise Erzuruma gitmeğe hazırlandık. Halepte vukubulan masarifatımı zatı şahanedan istedim. İhsan buyurdular. Nafiz paşa merhum ile kavga döğüş akçeleri havale «31» olarak aldım. Erzuruma vâsıl oldum. Umuru eyalet pek müşevveş idi ve ahalisi taraf olmuşlar idi. Bunları birleştirdim ve ahalisini bu derece hoşnut ettim ki gece gündüz dua ederler idi. Bir cariyeye getürdüm andan bir evlâdım oldu ismini Mustafa koydum. Erzurumda ağaç bulunmaz idi. Köylere ve kazalara birkaç milyon kavak ve söğüt ağaçları diktirdim. Yirmi ikinci ay ordu müşiri oldum [1]. Gerek valilikte ve gerek müşirlikte orduya hizmet eylediğim ve ne vukuatlar olduğu aşağıda zikrolunacaktır. Şu meselede iki bin kese kadar tarafımdan devlet uğruna sarfettim. Müşir olduktan sonra orduda bulunan Avrupalıların ve husisiyle İngilizli Hurşit [2] paşanın etmediği kalmadı ve bunları tahammül etmek mümkün değil iken pilâtıkaya dokunmamak için hazmettim ve bazı hallerini beyan ile istifa eyledim. Ümera ve neferatı askeriye cümleten kendisinden dilgir idiler nasıl ise tahammül ettim ve her gece zaruri olarak soframa aldım. İkincisi müsteşar efendi idi. Görünüşte bundan iyi adam olmaz idi. meğer ise içi çift çarşısına benzer imiş. Artık etmediği kalmadı bütün gün ferik ve livaları iştikâ eder idi ve ekseri kavga edüp kendu ricali Devletialiyeden olduğundan ayıptır diyerek tekdir eder idim. Ordu müşirliği ve askerin idaresinden başka tımarhaneci gibi müsteşar efendi ve hariciye nazırı gibi avrupalıların idare eder ve lâyıkiyle askere bakmağa vaktim olmaz idi. Nihayet İncedere muharebesi oldu ve şu muharebede bir derece gayret eyledim ki canımı meydana koydum. Ve askeri teşvik için cümlesinden ileru gittim. Fransa İmparatorunun yaverlerinden yanımda miralay Mufre (مفره) bey [3] var idi. İki

[1] 1854.

[2] Hüviyeti tesbit edilemedi.

[3] Hüviyeti tesbit edilemedi.

üç kere atımın dizginlerinden tutup beni geruya çekti, Avrupa zabitanı bütün geruden seyrederler idi. Malen ve bedenen bu kadar hizmet eyledim mükâfat memûl etmekte ve vükelâyizam hazaratının efkârı dahi olmerkezde iken «32» İngiltere elçisi Canning (فانينج) mukaddema Kudüste vukubulan keyfiyetten dolayı mı her ne ise bana adaveti var imiş vakit ve hal icabı her sözüne bakılır olduğundan ve benim hapsimi takrir etmiş idüğinden herkesler müteessif olduğu halde Babı Seraskeride mahbus oldum. Mahbusiyetim esnasında imrarı vakit için ve evlât ve ahfadıma bir malûmat olmak ve dua ile yâd eylemek için bu vukuatımı kaleme aldım.

**«33» Erzurum valliğinde bulunduğum avanda Orduyu
Hümayunca vukubulan hareketin beyanına
iptidar olunur [1]**

Evvel beevvel tarafı eşrefi hazreti vekâletpenahîden vürüt eden emirnamei sâvide Anadolu orduyu hümayunu Erzurumda tahaşşüt edeceği irade ve iş'ar ve orduyu hümayunu mezbur için altı aylık zahirenin tedarik ve iddiharı ve oralardan tedariki mümkün olmadığı halde eyalâtı saireden celbolunmak üzere keyfiyetin beyan ve tahriri hususu emir ve izbar buyrulmuş ve eğerçi eyaleti mer-kumeden ne mikdar asker vürüt edeceği bildirilmemiş ise de yirmi beş otuz bin asker gelebileceği tahmin olunarak ana göre icabına bakıldı. Zikrolunan emirnamei samiye müteakip orduyu hümayun müşiri devletlu Abdi [2] paşa hazretlerinin her ne iş'ar ve ifadeleri vukubulur ise derhal icabına bakılması hususuna dair olarak diğer bir kıta emirnamei sami şerefsudur etti. O senei mübarekede [3] Erzurum eyaletinde zahirece feyiz ve bereket olduğundan eyaleti saireden zahire celbine hacet kalmayup altı ay kadar orduyu hümayunu mezkûru idare edecek zahire mevcut olduğu ve müşiri

[1] Zarif paşanın Erzurumda bulunduğu sıralar (1852-1854) kırım harbi olur. Orduyu hümayunun bahis mevzuu olan hareketi Ruslarla şark cephesinde yapılan muharebelerdir.

[2] Çerkestir. Hüsrev paşa kölelerindedir. Saray hizmetine girmiş 1831 de binbaşı 1832 de miralay 1839 dan sonrada ferik oldu. 1857 de üçüncü ordu müşiri tayin edildi. Daha sonra mutasarrıflık, valilik şırayı devlet âzalıgı gibi mühim mevkilerde vazifeler ifa etti.

[3] 1853.

müşarünileyh hazretlerinin her bir ifadelerini sürati icraya ikdam kılınacağı cevaben arz ve iş'ar ve Erzurum eyaleti re'si hududda vaki olup burada ise iki tabur askerden başka bir şey olmadığından müşarünileyh hazretlerinin bir saat evvel Erzuruma azimetleri lâzımeden idugi ihtar kılındı. O aralık Kars kaymakamı saadetlu Lâtif paşa Erzuruma gelerek memuriyetlerini beyan ve ima ve memuriyet emri âlisini tarafımıza ita ile beraber Ceneral Mençikofun [1] gümrü muhafızı tarafına olan şukkasını irae ve gidüp hudutları gezerek oraların ıslahatı dahi kendüsüne havele olunmuş olduğunu hikâye eyledi. Mumaileyh Mençikofun Dersaadette vukua gelmekte olan harekâtından ilânı harp vukuu anlaşıldığı beyaniyle bu aralık oltarafa gidilmek «34» yakışksız bir şey olacağı cihetle sarfınazar olunması ve serian mahalli memuriyeti olan Karsa azimet etmesi ve oraların ahvalini tahkik ederek peyapey tarafımıza bildirmesi hususları kendisine tenbih olunup paşayı mumaileyh hemen ertesi gün mahalli memuriyetine izam kılınup fakat oraya vusulünde gümrüye gideceğini ve oltaraftan kendisinin davet olduğundan bahisle ne gün hareket etmesi iktiza edeceği hususlarını betekrar iş'ar ve istizan eyledi. Şimdilik oltarafa azimetini tevkif ve tehir edüp oralardan zahire tedarik ve iddihar eylemesi hususları mukaddem şifahen beyan olduğu misillü muahharen dahi vaki olan istizanına cevaben izbar olunmuş ise de vaki olan ifade ve iş'arıma mugayir olarak âkibet Gümrüye gitmiş olduğu haberi alındı. Mumaileyhin işbu hareketi ahali beyninde güftüğü mucip ve ilânı harp sırasında böyle bir memurun düşman tarafına azimetine sebep nedir diyerek kendüsünden ahalinin selbi emniyetini mucip oldu. Şu aralık müşarünileyh Abdi paşa hazretlerinin Harputtan hareketi haberi vürut ederek bu haberin vürüdündan beş gün sonra kendileri Erzuruma dahil oldular ve bir iki gün mürurunda üç dört tabur ile biraz süvari dahi geldi. Müşarünileyh hazretleriyle gece gündüz birlikte olarak ordu mahalli aramak ve nerelerde asker ikame olunmak velhasıl orduyu hümayun ne veçhile teşkil ve tertip kılınmak hususlarını müzakereden bir an hali kalınmadı. Bunun üzerine şu veçhile karar verildi ki re'si hudut olan Karsa bir ve Ardıhana bir ve Beyazıda bir ve Batuma bir fırka asker tayiniyle oralara istihkâm verilmesi kararlaşıldı ve tez elden Tiflis şehbenderine hafiyen kâğıt gönderilüp oraların ahval ve harekâtını her bar tarafımıza bildirmesi sipariş olundu.

[1] Kırım harbına takaddüm eden günlerde elçilik ile İstanbula gönderilen zat, prensti. Finlandiye valii umumisi, ve bahriye nazarı idi.

Rediflerin celp ve cem'i iradesi geldi ve başıbozuk toplanması için yazılan arizemin cevabı ve iradesi zuhûr eyledi. Etrafta «35» bulunan taburlar cemolmağa başladı. Ahmet paşa [1] hazretleri azametiyle zuhûr etti. Rusyalunun harbe tedarikâtı haberi Tiflisen geldi. Orduyu hümayun gereği gibi tahaşşüt etmeğe başladı. Üç dört gün zarfında Erzurum redifi toplandı bir fırkai askeriye ile Veli paşa [2] Karsa ve fırkai diğeri ile Ali paşa [3] Ardahana ve Selim paşa [4] Bayazıde memur oldular. Batuma dahi Selim paşa hazretleri memur olmuş haberi geldi. Etraftan başıbozuk celbi için memurlar celbolunup tayin kılındı ve derhal celp ve cem'ine mübaşeret kılındı. Orduyu hümayuna iktiza edecek şeyler ne ise bir defteri istenildi yalnız beş bin hımar buğday matlûp olup kusurlarını kendileri idare edeceklerini beyan eylediler. Bunun üzerine ümerayı askeriye iki gece ziyafet tertibiyle davet olunarak orduya iktiza eden şeyler her ne ise beyan ediniz burası kıştır sonra bir şey bulunmaz ve buğday arpa bulunsa bile odun ve et ve buna mümasil şeyler bulunmaz deyu ifade eyledim ve ziyadesiyle ısrar ettim. Yine yalnız beş bin hımar buğday veriniz kusurlarını biz tesviye ederiz, ve konturat ederiz diyerek cevap eylediler. Beş bin hımar zahirenin bir uçtan memurlarına teslim mübaşeret eyledim ve bununla murat hasıl olamayacağını ve sonradan ordu zarurete giriftar olacağını fehmettim. Etrafı kazalardan ihtiyaten külliyetlü zahire ısmarladım ve Çıldıra, Karsa, Bayazıde külliyetlü zahire tedarik etmelerini tenbih edüp oralarda zahire ve yağ ve kusur şeylerini tedarik ettirdim. Makamı Seraskeriden aldığım emirnamede sizin oltarafa vukufu tammeniz ve hususiyle askeriden neşetiniz münasebetiyle orduyu hümayunun ikmali levazimatıyla Abdi paşa hazretlerine muavenet ve daima müzakere ve temşiyete himmet «36» buyurunuz deyu irade buyrulmuş idi. Çünkü bu iş devlet ve milletin olup ubudiyet ve diyanet iktızasınca

[1] Mektebi Harbiyenin ilk yetiştirdiği erkânı harp talebesindedir. Sür'atle terfi etti. Kırım muharebesinde Kırım orduyu hümayunu kumandanı olmuştur. Harpten sonra Rumeli valisi ve Arabistan müşirliklerinde bulunmuş, 1860 ta vazifeyi suiistimalinden dolayı muhakeme ve katledilmiştir.

[2] Veli veya Veliddin paşa.

[3] Mühendishane hocalarındandır. 1839 da Hassa Darışûra reisi oldu. 1847 de Anadolu ordusu reisi oldu. Kırım harbi esnasında şark cephesinde çalıştı. Muvaffak olamadığından muhakeme edilerek rütbesi ref'edildi. Bundan sonra mutasarrıflıklarda kullanıldı.

[4] Sait Ömer paşanın kölesidir. Enderunda terbiye görmüş 1828 de Halep binbaşısı sonrada miralay, 1842 de süvari miralay 1847 de Suriye ordusu erkânı 1850 de ferik olmuştur. Kırım harbinde, Şark cephesinde vazife görmüştür.

şu hususta can hakkıyla çalışmak farz bilerek bundan bir an hâli kalmadım. Ordunun topları noksan olduğuna ve olanlarının dahi kundak ve tekerlekleri fersude ve sakat bulunduğuna mebni bunların tamirine ikdam olunarak şu bapta topçu livası Salih paşanın [1] doğrusu pek çok ikdam ve gayreti vukubuldu. Hasılı bir derece ikdam eyledim ki herkes taaccüp edüp Ahmet paşa hazretleri istirkap bile eyledi. Tiflisten haber geldi ki Rusyalu Gümrüye ve hududa doğru harekete başladı ve hudutlarda olan karakol ve sair mahalde olan askerinin birer mikdarını kaldırdığı istihbar kılındı ve Gümrüde tahaşşüt ettirmeğe başladı ve Ahışa ve Revan taraflarına dahi birer mikdar askeri geldi. Orduyu hümayun için biraz mekkâri tedarik eylediler ise de derececi kifayede görmediğimden yevmiye altışar kuruş ile biraz araba dahi bulunmasını söyledim. Şimdilik lüzumu yoktur cevabını verdiler. Bir gün Karstan Veli paşadan haber geldi ki Rusyalu Kars üzerine geliyor. Bir telâş ile araba ve mekkâri matlup eylediler. Mukaddemden tertip eylediğim arabaları celp eyledim ve o akşam nasıl hareket edeceklerini ve tensip eyledikleri halde ben dahi beraber Karsa geleyim deyu ifade ettim. Biz gidelim sonra size haber göndeririz cevabını eylediler. Her şey yüz üzeri kalup sabahleyin Abdi paşa hazretleri uşaklariyle ileruya azimet buyurdular. O gün nasıl ise araba ve mekkâri tedarik olundu. Cümle asakiri şahaneyi Ahmet paşa hazretleri alup Karsa âzim oldular. Bu nasıl gidiş böyle şey mi olur deyu meclis takımı ve ümerayı askeriye söylendiler. Derhal buyrultular ve memurlar gönderüp başı bozukları celp ettim. Sergerdelerinin kimisine şal kimisine hayvan ve kılıçlar vererek Karsa göndermeğe «37» başladım. O aralık Deraliyeden bazı yaveri harpler gelüp gitmeğe başladı. Orduyu hümayunun usûlsüzlüğünden teşekkiler eylediler. Başıbozuk sergerdelerinden bize bakmıyorlar deyu şikâyetler zuhûr eyledi. Bunlara temin ve taltifler yazdım. O aralık ferik Raşit paşa [2] geldi bir gece orada kalup ordunun ahvalini tahkik ile hareketlerini tahsin etmedi ve siz vüzerayı izamdan bulunursunuz bunu Deraliyeye bildirmeniz muktezayı ubudiyetinizdir deyu ifade eyledi. Artık gelen gidenlerin şikâyeti çoğaldı. Kendimin askeriden neşetim cihetiyle şayet bir hatıraya mebni doğrudan doğruya

[1] Topçudan yetişmiştir 1849 da livalıkla Anadolu ordusu topçu kumandanı oldu. 1860 da öldü.

[2] 1805 te doğdu. 1847 de ferik oldu birçok mühim vazifelerde bulunduktan sonra 1875 te öldü.

beyan etmeğe cesaret edemeyüp yalnız Mehmet paşa hazretlerinin bu tarafa teşrifleriyle orduyu hümayunun ahvali manzurları olmasını makamı valâyı seraskeriye yazdım. Bir de müsteşar efendi hazretleri menzil ile teşrif buyurdular ve o gün Selim paşa hazretleri tarafından Şevketli alındı haberi geldi. Orduyu hümayunun ademi idaresi haberini aldıklarını ve bunlar ne duruyorlar İstanbulda buranın haberi beşaret eserine muntazırlardır diyerek bir takım şeyler ifade eylediler ve sizin dahi ileruda bulunmaklığınız icap eder. Bunlar sizin eyalettedirler mutlaka ileruya gitmeniz lâzımdır ve sonra mesul olursunuz dediler. Vakıa pek arzu ederim lâkin bir kere yazayım ve Deraliyeye yazdım cevabını alayım deyu cevap verdim. Antlar şartlar verüp mutlaka gitmelisiniz deyu ibram eyledi. Siz teşrif ediniz ben de gelürüm diyerek iskât eyledim ve kendisinin şu veçhile gayretini tahsin ettim. Anın üzerine defterdar efendi ve sair bendegân dahi efendim bir kere teşrif buyursanız münasip olur bir cesim maslahattır dediler. Anın üzerine Erzurum ahalisinden ve etraftan gelen başıbozuklardan iki bin kişi kadar alup Karsa vâsıl oldum. Abdi paşa hazretleri «38» memnun oldular ve kış münasebetiyle askeri içeruya almışlar Rusyalunun ahvalinden sual ettim. Kuvvetini az diyorlar fakat kış geldi lâkin bir iki gündür havalar tebdil oldu müsteşar efendi ve öteki beriki harp istiyorlar ne dersiz deyu sual buyurdular ve o lâkırdı arasında Deraliyeden bir yaveri harp geldi. Getürdüğü tahriratta harbe mübaşeret ediniz deyu irade buyurulmuş anın üzerine işte harp isteyenlere müjde deyu ifade buyurdular. Lâkin kendileri harp istemezler idi. Oradan kalkıp konağıma geldim Müsteşar efendi Ahmet paşa Raşit paşa vesair ümera hoşgeldine geldiler. Burada ne yapacağız kavga edelim. Başıbozuklar ve askerler firara başladı. Biz ifade ediyoruz anlatamadık. Siz bari ifade buyurunuz dediler. Pek iyi söylerim ve inşallahutaâlâ icabına bakarlar dedim. O gece ferik Ali Rıza [1] paşadan bir yaveri harp geldi Ahışa üzerine kavgaya mübaşeret ve bazı esirler ahziyle haylı galibiyet zuhûr eyledi diyerek getürdüğü tahriratları verdi. Derhal ilân olunup herkes mesrur ve muharebeye bir kat daha ziyade arzukeş oldu. Müsteşar efendi ve paşalar celbolunup beş on tabur piyade ve süvari ve top tertip edüp Ahmet paşa hazretlerinin ileruya gönderilmesine karar verildi. Herkese bir memuriyeti azime geldi ve derhal gönderildi ve benim dahi Ardahana gidip orada olan askere bakmak ve yem ve yiyeceklerini tedarik ve

[1] Adı evvelce geçen Ali Rıza paşadır.

ita ettirmek ve ayru ve gayrımız olmadığından o kolu size havale eyledim deyu beyan buyurdular. Biliftihar gider ve elimden geldiği mertebe sa'yu gayret ederim diyerek izharı memnuniyet eyledim. Ertesi günü beraber getirmiş olduğum başıbozukları ve iki kıta küçük dağ topu alup Karstan hareketle iki günde Ardahana «39» vâsıl oldum. Mahalli mezbure vusulüm günü Ahışhaya yarım saat kadar asakirin yaklaştığı haberi gelmiş. Ali paşa vusulümden yarım saat evvel kalkup Ahışha üzerine üç saat ileruda bir karyeye gelmiş ve Ardahanda yalnız bir tabur kalup anın dahi arkası sıra ertesi günü gitmelerini tenbih eylemiş müşarünileyh Ali paşaya haber gönderdim ki işte ben de buraya geldim sizinle beraber ileruya gideceğim niçün beni yarım saat beklemediniz yarın oraya gelürüm deyu haber gönderdim. Cevap olarak sizin oraya taşrifiniz ileruya hareket için olmayup orada ikamet ve ileruda bize lüzumu olan zahire ve akçe ve icap ettikçe başıbozuk askeri sevk etmek hususatından ibaret olduğunu müşir paşa hazretleri iş'ar buyurmuşlar sizin ileruya gelmeniz icap etmez ve vakıa daha yarım saat sizi beklemede kusur ettim ise de bir saat evvel ileruda bulunmaklığım icap eyledi deyu iş'ar eyledi. Olvakit memuriyetimi anladım ve keyfiyeti müşarünileyh Abdi paşa hazretlerine yazmak üzere iken Çıldır tarafına memur Ardahan ve Çıldır beyleri tarafından gece bir haber geldi. Rusyalu Ahleklikten tecavüz ederek Çıldır karyelerine geldi ve zikrolunan karyeler ahalisi yüklerini ve çoluk çocuklarını alup firara başladılar. Keyfiyeti müşir paşa ve Ali paşa hazaratına yazdık ve sizin oraya teşrifinizi ve maiyetinizde asker bulunduğunu haber aldık buraya serian iki tabur ve üç beş kıta top irsal buyurunuz deyu iş'ar eylediler. Çünkü Ahleklikten Ardahan on iki saat ve Ahışhadan Ardahan on dört saat ve Ardahandan Kars ve Ahleklikten Kars ve Ahışha on ikişer saat olup her tarafın vasatında bir mahaldir. Hafazanallah oradan «40» tecavüz ve Ardahana gelmek lâzım gelse asker yok top yok yalnız maiyetimde olan başıbozuklar ile müdafaaları müşkül olacağından ve Ahışha üzerine sevk olunmuş olan askerin arkası alınmış olup cümlesi esir gideceğinden pek büyük efkâr ve endişeye vardım. Ertesi günü Ahışha üzerine gitmek üzere orada bulunan bir taburu Çıldıra göndermek ve üç saat ileruda Ali paşa ile olan topların iki kıtası mezkûr tabura terfik olunmak ve beraberimde olan başıbozukların bin bukadarını göndermekliğe karar verdim ve keyfiyeti derhal aceleten müşarünileyh Abdi paşa ve Ali paşa hazaratına bildirdim. Çünkü Ali paşa üç saat ileruda olup yazılan

kâğıdımın cevabı üç saatta geldi. Vakıa Çıldır'dan tarafımıza dahi haber geldi ve ben orası için iki gün evvel üç tabur piyade ve bir batarya top müşir paşa hazretlerine yazdım Karstan göndereceklerini iş'ar eylemişler oradan asker gelecektir deyu beyan etmiş ve ileruda asker Ahıshayı muhasara etmişler şimdi bu tarafa gelecek taburu siz oraya gönderür ve buradaki toplardan iki top alıkor iseniz ileruda bir fenalık olur ise mesuliyet size raci olur siz bilirsiniz irade sizindir diyerek cevap yazmışlar. Oraya üç tabur ve bir batarya top gelecek olduktan sonra mezkûr taburu yine Ahısha üzerine celbetmek ve topları beraber götürmek münasiptir deyu cevap olarak Ali Rıza paşaya yazdım. Beraberimde olan başıbozukların bin kadarını tez elden Çıldıra gönderip nizamiye ve top dahi gelecektir göreyim sizi şöyle gayret ve ibrazı şecaat ediniz deyu iktiza edenlere teşvikatı «41» lâzime ve tenbihatı münasibe ifa eyledim ve ber tafsil vukuatı Abdi paşa hazretlerine iş'ar ve Çıldır için Ali paşanın matlup eylediği taburlar ve topların bir saat evvel ulaştırılması hususunu tekrar betekrar niyaz ve ihtar eyledim. Müşarünileyh Abdi paşa hazretleri Karsdan hareket ve ileruya azimet buyurmuş olduklarından oraya tabur irsal edemeyeceklerini cevaben tahrir buyurmuşlar ve mukaddema kendülerinin ileruya hareket edeceklerini beyan etmiş olup ileruya azimetlerinde büyük mahzur gördüm. Hasbelhal velmevki Çıldıra ve eğerçi Çıldıra olmaz ise behemehal Ahıshada olan askere bir kuvvei zahr olmak üzere birkaç tabur piyade ve bir batarya top gönderilmesi derecei nihayedede elzemdir. Rusyalu Ardahanı alur ise Ahıshadaki askerden hayır kalmaz ve Karsın dahi hali fena olur deya tekrar cevap yazdım ve Çıldıra daha biraz başıbozuk gönderüb yanımda yalnız üç dört yüz başıbozuk kaldı. Çıldırda karakollar kavga edüb Rusyaluyu bozdukları ve yedi sekiz esir aldıkları haberi geldi anı müteakıp Ali Rıza paşadan haber gelüb karakollar ile kavga ederek orada dahi Rusyalu bozulmuş ve yedi sekiz esiri ahz olunmuş ve Ahıshaya bir çeyrek mesafe yaklaşmış olduklarını tepşir edüb fakat topları ufak olduğundan menzil topları matlup eylemiş ve o aralık başıbozuk sergerde ve beylerinden haber gelüb şöyle gayret eyledik böyle ettik bize aferin dimeyorlar diyerek nevima teşekkiler zuhûr eyledi. Anın üzerine taltifatı lâzime ve vâdi adideyi havi buyrultular yazup mahsusen kethüdami ve cennet zade Rıza efendiye gönderdim. Gelip gidenlerden sual ettim askerin gayretini söylerler ve fakat «42» pek müteferrik olduklarını beyan ederler idi.

Vazifei memuriyetimden hariç ise de asakiri şahanenin şiddet ve salâbetine hâle verecek surette dağınık ve müteferrik bulundurmayarak topluca tutulması ihtar kılınurdu. O esnada Gümrüden Bayındır muharebesi haberi gelüp Rusyalu münhezimen Gümrüye kapanmış ve haylı esiri ve telefatı vukubulmuş olduğu tepşirâtı bilvurut derhal şenlikler icra ettirdim. Ahışhada Azgor (ازغور) boğazında bir kavga olmuş bizim asker bozulmuş, Ali paşanın okadar ileru sokulduğuna nedamet gelüp öyle ufak toplar ile ve o kadar asker ile Ahışhanın alınmıyacağını aklı kesmiş olduğundan aman asker ve menzil topları diyerek feryada başlayıp müşir paşa hazretlerine iş'ar ve tarafımızdan dahi ihtar ve tekit olunmasını havi birbirini müteakıp tarafımıza mektuplar tisyar eder idi ve iş'arı yolunda ve mukaddemki hareketi hata olduğunu beyan ile beraber asker ve top irsali biddefeat beyan ve iş'ar kılındı. Nasıl ise meşguliyetleri arasında cevabını almadım ve bunun neticesi fenaya varacağını gereği gibi anladım ve iş'ar ile hasıl olmayacağını bildim. Müsteşar efendiye ve müşir paşaya biddefeat yazıldığı gibi yine tekrar mahzurlarını beyan eyliyerek yazdım ve şifâhen dahi ifade eylemek üzere kethüdâmi ve Cennet zadeyi irsal eyledim. Çünkü ordu Ahmet paşa hazretlerinin yedinde olduğundan ana dahi başkaca tahrirat yazarak rica eyledim. İşte burasını bitirdim gelir Ahışhayı da alırım Müşir paşa oraya asker göndermeği istemiyor diyerek cevap eylemişler bu hallere mükedder ve meyus oldum. Ağlamağa ve Cenabıhakkâ Yarabbi sen muhafaza eyle diyerek duadan başka bir çare bulmadım. Divane Ali paşa aman asker top gönderiniz hal fenaya varacak düşmanın imdadı geldi diyerek birbirini müteakıp tahriratlar yazmakta ve asker gönderseler bile nihayet yedi sekiz günde Ahışhaya vasil olacağından ve Rusyalu Çıldırdan «43» tecavüz eylemekte olduğundan artık şuuruma hâle geldi. Çıldır kaymakamı Feyzullah paşa hazretlerine haber gönderdim gelüp Ardahanda ikamet ve artık nasıl olur ise olsun ileruya hareket etmeğe karar verdim. Müşarünileyh geldi üç tabur piyade ve bir batarya top gönderiyoruz diyerek Abdi paşa hazretlerinden tahrirat aldım ve anların vüruduna müterakkip idim. O gün iki tabur ve dört top geldi ve askerinin bozulduğu haberi dahi olgün geldi. O haberle beraber askerinin ucu Ardahana girmeğe başladı. Orada bulunan üçyüz kadar başıbozuk süvarisini öteye beriye dağıttım. Kendim köprü başına gittim askerinin önünü aldım çocuklar teessüf etmeyiniz bozmak bozulmak Hakkın emridir. Yine burada toplanur işte Gümrüde Rusyalu bozuldu. Buraya asker

geliyor yine gider bozarız diyerek teselli etmeğe ve hatırlarını almağa başladım. Kimini bu suretle taltif ederek ve kimini tehdit ile alıkoydum ve keyfiyeti derhal müşir paşa hazretlerine bildirdim Asker akın akın gelmeğe başladı bir derecede ki tarif kabul etmez. Hasılı bunları ötesini berüye alarak bölük ve tabur heyetine koydum Derhal ileruya geriye başıbozuklardan karakollar gönderdim. Bir kaç tabur ile bir alay süvari Kerim paşa kumandasıyla gönderileceği cevabı geldi ve bununla beraber müsteşar efendi tarafından gelen tahriratları okudukça ve orduyu hümayunun ahvalini öğrendikçe ne ideceğimi şaşırđım. Orduyu hümayunun geriye geldiğini haber aldım. Abdi paşa hazretlerinin Karsa vusullerini haber aldım. Ahmet paşa hazretlerinin orduyu hümayun ile geride kaldığını işittim. Bu askerin ahvalini tahkik için ferik Raşit paşayı göndermişler ve arkalarından Kerim paşayı askerle göndereceklerini hikâye buyurmuşlar «44» bundan bir parça teselli buldum. Müşarünileyh Raşit paşa ordunun ahvalini söyledikçe ağlar idim. Der iken orduyu hümayunun bozulduğu ve topların gittiği haberi geldi ve oradaki askerin nizamiye taburlarını ve gönderilen iki taburu ve topları buraya irsal eyliyesiz ve kusur redif ve yaraluları Erzuruma gönderesiz deyu iş'ar buyurmuşlar. Bozgun ve gözleri kaçmada olan askere bunun birden bire ilânını tecviz etmedim. O aralık Feyzullah paşa sarhoş olduğu halde Rusyalu geliyormuş biz burada ne yapacağız kalkınız ileruya gidelim diyerek bir takım münasebetsiz delice lâkırdılara başladı. Bunu her ne kadar iknaa kalkıştım ise de tesir ettiremeyüp nihayet taşra tardeyledim. Hasılı o da tarif olunmaz derecede bir şey idi. Raşit paşa hazretleri taaccüp eder idi. Mekkâri ve araba yok nasıl ise bulunduğu mikdar hayvan ile cephaneleri ve askeri oradan kaldırdım. Yaralıları topçuların beygirleri ve biraz araba tedarikiyle Ali paşaya terfikan Oltuya ve oradan Erzuruma gönderdim. Kars ile Ardahan arasında olan Nurşin karyelerine geldik. Askerin cümlesini getürdüm ne emriniz olur deyu Abdi paşa hazretlerine haber gönderdim. Nizamiye taburlarını ve süvari ile topları bu tarafa gönderüp kusur redifleri alup Raşit paşa ile Erzuruma gidilmesini iş'ar eylediler. Tıbkı iş'arları üzere nizamiye taburları ve süvari ile topları kalpazan Mustafa paşa refakatiyle Karsa ve kusurunu alup Oltu üzerinden Erzuruma azimet eyledik. Karsa asker irsali ve kusuriyle bizim Erzuruma vusulümüze kadar esnayı rahda çekilen meşakkat ve olan vukuatlar kaleme alınmak lâzım gelse bir kitap olur.

Esnayı rahda Karsın yağma olduğu ve gün güne fenalıklar ve uygunsuzluklar vukua geldiği müsteşar efendi hazretleri tarafından ber tafsil iş'ar olunup bunun Erzuruma sirayeti olur mülâhazasıyla bihuzur oldum. Bu halde asakiri redifeyi kemali nizam ve intizam üzere doğrusu Raşit paşanın ikdam ve gayretiyle Erzuruma geldik vücuh ve ahali gelüp tazallüme başladılar ve bu hal nede karar kılacak Rusyalu eski seferde «45» bu kadar şeyler yaptı şimdi ne yapacağız gibi bir takım manalı manasız lâkırdılar söylediler. Nasil ise bunları temin ve söz anlar ve sairelerine vesayayı lâzıme telkin olunarak mehma emken teskin oldular. Müsteşar efendi hazretlerinin mahdumları ve biraderi ağlaşarak ve halimiz nice olacak diyerek bir takım havfe düçar olup ve ahali bunları bu halde gördükçe dahi fena olacaklarından ve muahheren tahkime göre bunların Karstan firar suretiyle gelmeleri Kars ahalisinin dahi tevahhüşlerini muçip olup çoluk çocuklarını ve eşyalarını kaçıрмаğa başlamalarıyla yağmaya sebep oldukları anlaşıldı. Bunları ve ahali ve reayayı temin ve asakiri şahaneye talim ettirmeğe ve zabitanını sıkıştırmağa başlandı. Biz Oltu üzerinden Erzuruma gelir iken Sırrı paşa [1] hazretleri ve Hurşit paşa Karsa gitmişler bunların azimetleri bir parça teselli oldu. Arasından beş on gün geçer geçmez müsteşar efendi hazretleri teşrif buyurdular. Ordunun ahvalini ifade eyledikçe hem o ağlar hem de beni ağlatırdı. Artık baş başa verüp ordunun ikmali levazımatı ve noksan olan şeylerin itmamı ve zahire ve sair erzakın celp ve cem'yle irsali hususlarına çalışılır idi. Bunun üzerine vukuatları Deraliyeye yazılıp ve revîşi hal Abdi paşa ve Ahmet paşa hazaratının bakaları uyamıyacağı aşikâr görünür idi ve şu vukuatlardan dolayı bana şolderece fütur geldi ki tarif kabul etmez ve bu sebeple istifamı yazdım. O havalide bulunup askeriden neşetim cihetiyle şayet bu memuriyeti müşkile bana havale olunur ise uhdesinden gelemiyeceğimi vükeleyi fihamdan bazı zata iş'ar ve ima ve affım hususunu mahsusen niyaz ve rica eyledim ve yine kemafissabık eyalet umuru ve orduyu hümayunun tedariki levazımatıyla meşgul olup gelen giden başıbozuklardan köy ve kazaları muhafazaya dikkat ettirdim ve asker firarilerini peyder pey tutturup üçer beşer yüz Karsa «46» gönderdim. O aralı kbir tatar zuhur eyledi. Ahmet paşa hazretlerinin müşirlik haberini getirdi. Herkese ilân olundu. Fakat herkes or-

[1] Halil Ahmet paşanın mahdumudur. 1829 da Üsküdar'da zaptiye memurluğunda 1844 ten sonra Van ve Kars valiliklerinde bulundu. 1850 de Yemen valisi oluyor. 1853 te Erzurum ordusu hümayununda maiyet memurudur.

dunun bozulmasını anın yüzünden bilmek hasebiyle ahali ve ümerayı askeriye beyninde bir soğukluk peyda oldu ve şuna zahip oldular ki iptidaki muharebede vukubulan galibiyet Ahmet paşa hazretlerinin himmetleriyle olmuştur diyerek böyle icra olmuş yoksa sonraki vukuat bilinse devlet etmez idi bir yanlışlık olmuştur dediler (وقنسرل) başka manalar verdiler. Tebrikler yazılıp Abdi paşa hazretleri geldiler. Zahirenin killetinden zahira matlup etmeğe başladılar. Kars ile Şirkâlde Rusyaluya beş on bin himar zahire bıraktılar ve mukaddema beş bin himardan başka bir şey istemeyiz diye cevap eyledikleri ve bunların sözüne bakmayup yirmi bin himar zahire iddihar ettirildiği halde anınla da matlup hasıl olamayup çıkışmağa başladılar derhal etraftan ve Erzurumdan kar on beş karış olduğu halde hayvanat ve kızaklar ile zahire gönderilmeğe başlandı. Etraftan ve köy ve kazalardan aba ve çorap ve yemeni ve sair buna mümasil şeyler tedarikine bakıldı. Hasılı orduyu hümayunun ambarlarında bir çift çuval yok kazma kürek eseri yok her ne aransa yoğidi. Böyle idare tahtında bir ordu idi [1] O esnada Hayrettin paşa [2] hazretleri teşrif buyurdular. Yollarda pek çok kaza savuşturduğunu ve kar altlarında kaldığını şikâyet ve altı saat mahalli dört günde geldiğini beyan buyurdular. Ordunun ahvalinden sual ettiler ve bazı şeyler tahkikatına kalkıştılar herkes malûmatını beyan eyledi. Nasıl tahkik etmiş ise müsteşar efendi kırk üç bin kese akçe çalmış deyu söylemiş müşarünileyh müsteşar efendi bunu haber almış davaya kalkıştı. Bir gün aşuru muaraza edüp tercümanlar da olduğu halde Abdi paşa hazretlerinin yerinde olsam senin kanını içerdim tabiriyle yüzüne karşı söyledi ve müşarünileyh hiddetlenüp kalktı gitti. Sonra ayıp oldu. Bu kadar şey söylenmek icap etmez idi bir tarziye etmeniz iktiza eder dedim ve bir ziyafet tertip edüp «47» müşarünileyh müsteşar efendiye rica ettim. Bunları celp edüp barıştırdım. Müşarünileyh Hayrettin paşanın yanında bir derviş olup orada etmediği hezeyan kalmadı ve kendüleri dahi matlûbu âli veçhile gitmeyüp ötekine berikine azviyyata kalkıştı. Bir kaç meclis olup ahaliyi dahi kırmağa başladı ve beynelahali bazı tefevvuhat oldu.

[1] Osmanlı İmparatorluğunun dağılma devrinde, ordunun büyük zaaflarından biri de levazım meselesi olmuştur. Hatırat bu ciheti pek güzel tebarüz ettirmektedir.

[2] Hüsrev paşa kölelerindedir. 1832 de mirliva olmuş Darışturanın kuruluşunda ilk olarak reis tayin edilmiştir. 1845 1852 yılları arasında Vidin ve Erzurum valiliklerinde bulunmuştur. 1869 da ölmüştür.

Tafsili pek uzun olacağından hasılı Karsa teşrif buyurdular. Bizde müsteşar efendi hazretleri ve Raşit paşa ile gece gündüz ordunun levazimatını ikmale meşgul olduk ve olderecelerde ittifak ve ittihat eyledik ki herkesler taaccüp eder idi. Arasından çok geçmeyüp bir yaveri harp geldi. Ordu müşirliği uhdei âcizaneme havale olunduğunu ve emri âlisini getirdiğini hafiyen beyan ve bundan istinkâf etmesünler deyu Serasker paşa hazretlerinin emirlerini tebliğ ve ityan eylediler. [1] Olvakit oda başıma dönüp düşünmeğe başladım ve yaveri harbe kimesneye söyleme deyüp tenbih ettim ve defterdar efendi hazretlerini celbederek zuhuratı beyan eyledim. Tebrik eylediler. Tebrikin sırası değil şundan ne kadar içtinap eylediğimi bilürsünüz ve Deraliyeden istirhamı affeyledim ve başka güna yemin ettim ve bunun çaresi nedir deyu istişare eyledim. Bir takım teselli ve bundan istinkâf maazallahu taâlâ mesuliyeti azime davet eder kerem edüp bunu kabul buyurunuz ve cümlemiz el birliğiyle şu ordu sayei şahanede ıslah olmuş olur diyerek iknaa kalkıştılar. Artık zarurî kalındı. Ertesi gün ilân olunup emri âli huzuru askeride kıraat ettirilerek cümlede bir mesruriyet gördüm. Derhal orada bir meclisi muvakkat teşkil ettim. Orada olan askerleri yoklama edüp hastahaneleri gezüp hastaları teselli eyledim ve daha sipariş edeceğim şeyleri söyleyüp müsteşar efendi hazretleriyle birlikte oradan hareketle Karsa azimet ve muvasalat eyledik ve aşağıda beyan olunacağı vechile iptidai memuriyetimden infisalime kadar bilcümle ümera ve neferatı askeriyeyi kendimden hoşnut ederek orduyu hümayunun hüsnü idaresine çalıştım ve cümesiyle ittifak «48» ve ittihat hususunda kusur etmedim. Avrupa zabitanıyla [2] müsteşar efendi hazretlerinin idaresinde pek çok zahmetler çekilüp tarif ve beyanına âciz kalurum.

Anadolu orduyu hümayunu müşirliğine vukuu memuriyetimden infisalime kadar orduyu mezburda vukubulan harekâtın muhtasarca beyanına iptidar olunur.

Orduyu hümayuna vukuu memuriyetim Şubat içinde zuhûr eyledi. Merkezi ordu Kars olduğundan ve Erzurumdan kalkup derhal canibi Karsa vâsıl oldum. Devletlu Hayrettin paşa hazret-

[1] 1854.

[2] Kırım harbi esnasında, şark ordumuzda İngiliz ve Fransız zabitlerinin mevcudiyeti hatıratından anlaşılmalıdır ise de bunların memuriyeti ve selâhiyetlerinin dereceleri hakkında maatteessüf ne hatıratında ne de Kırım harbi üzerine yazılan kitaplarda tafsilât yoktur.

lerini orada buldum. Orduyu hümayunun mevcut jurnalını aldım. On yedi bin mevcut gördüm. Hastaları sual ettim. On bir bin hasta olduğunu haber aldım. Bu hale aşuru mükedder ve meyus oldum. Sebebini hükemadan sual eylediğimde birer birer beyan eylediler. Ertesi günü hastahaneleri gezdim. Filvaki hastagânın bazıları hasır ve bazıları dahi ot üzerinde yorgansız yatmakta olduklarını müşahede eyledim. İşbu hususun çarei seriini sual ettim. Mevcut olan asakirin bir mikdarını köylere çıkarmak ve hava almıyan mahallere delikler açtırmak ve sıkılıktan kurtarmak ve hastahanelere elbise yorgan yün tedarik etmekten ibarettir deyu cevap verdiler. Tez elden yedi sekiz tabur köylere çıkardım ve ahaliye yün döşek ve yorgan buldurup mübayaa ettirdim ve bin kat elbise yaptırdım. «49» Vusulüm günü elli vefiyat jurnalı aldım. Sonraları tenezzül ederek nisfiyyet derecesine geldi. Zahire erzak ambarlarının mevcut jurnalını istedim. Üçyüz kıye pirinç ve altmış kıye yağ ve üç bin kıye arpa ve bin hımar buğdayları olduğunu anladım. Asakire pirinç vermiyormusunuz deyu sual ettim. Bazı gün yedişer sekizer dirhem veriyoruz dediler. Etlerini sual ettim beş altı günlük kavurmaları olduğunu haber verdiler. Ekmeklerine baktım ümera ve zabitanın ikdamiyle mesmuatım gibi bulmadım. Erzurumda teşkil eylediğim misillû çarçabuk Karsta dahi bir meclisi muvakkat teşkil eyledim ve işbu meclislerin nezaretini müsteşar efendi hazretlerine havale ettim ve kâffe mübayaat ve sarfiyatı bu meclislerin reyine bıraktım. Ordu hazinesinin mevcudunu istedim. On üç bin kuruş mevcut pusulası verdiler. Fakat memuriyetim sırada Deraliyeden üç bin kese akçe gelmişti andan çarçabuk pirinç yağ mübayaa ettirdim ve üçüncü günü askere birer aylık verdim ve yevmi mezkûrda asakiri şahaneye pilâv zerde eklettirdim. Müşarünileyh Hayrettin paşa hazretleri Kars ahalisini ve Lâtif paşayı celbedüp zahireden dolayı sıkıştırmıştı. Ben dahi cümlesini celbederek külliyetlü zahire matlûp eyledim. Akçeden dolayı itizar eylediler ise de anları birer suretle temin eyledim Ve külliyetli zahire tedarik olmağa başladı. Etraf ve kazalara memurlar gönderdim, oralardan dahi külliyetli zahire geldi. Hasılı otuz kırk günlük zahire iddihar eyledim. Sayei şahanede vusulüm gününden bu tarafa avdetim gününe kadar askeri bir gün çorbasız ve etsiz ve ekmezsiz bırakmadım. Fakat beher hafta pilâvlarını vermeğe muvaffak olamadım. Vukuu memuriyetimle beraber Hurşit paşanın erkânıharp reisliği memuriyet emri geldi. Kendisini gayet çalışkan işittigimden pek memnun oldum. Müşarünileyh

Hurşit paşa hazretleriyle Arslan [1] ve Şahin [2] paşalar ve sairleri gelmişler idi. Bunlardan maada yirmiden tecavüz Avrupa zabitanı «50» geldiler. Bunlar fenni harp görmüş zabitan olduğundan tahsili malûmat ederiz diyerek memnun olduk. Müşarünileyh Hurşit paşa hazretleri Avrupa zabitanıyla orduyu hümayunu iki fırkaya taksim eylemişler. Fırkanın birisine bir ferik ve diğerine dahi bir ferik tayin buyurmuşlar. İdarece şu hususu muvafıkı icabı hal gördüğümden icrasını tenbih eyledim. Müşarünileyh Hurşit paşa usulü askeriye vakıf ve fenni harbe aşına ve erkâniharp reisi bulduklarından daima anıyla istişare olunmak lâzımgeldi. Orduyu hümayunun harekâtı bir usul tahtında olmak icabı halden idi. Anın üzerine orduca lâzım gelen memurların tayini iktiza eyledi. Müşarünileyh Hurşit paşa icap eden memurları Avrupa zabitanından ve bizim zabitlerden tefrik ederek puslaları tarafımıza ita kılındı ve yedlerine verilecek talimatları tarafımıza irae ve tasdik ettirdi ve kendisinin sureti hareketiyle tarafımızdan icap edecek harekâtın Avrupa kitaplarından tercüme ederek suretlerini verdi ve olveçhile cümle tarafından harekete mübaderet kılındı ve bu usul ümerayi askeriyeden bazılarına dokundu ise de bunlar her veçhile bizlerden malûmatlı ve harp görmüş zabitlerdir istifade ederiz diyerek temin ve taltif ve icabına göre tehdit ile kullanıldı ve doğrusu orduyu hümayunun ıslahatına külli medar oldu fakat Avrupa zabitanı mileli muhtelifeden bulduklarından günden güne beyinlerinde ihtilâf zuhur eyledi. Bâlâda ifade eylediğim gibi şubat içinde memuriyetim vukubuldu. Hattâ Karsta üç adam boyunda kar var idi orduyu hümayunun ıslahatiyle uğraşmakta ve istihkâmat yolunda olmadığından istihkâm mahalleri araştırmağa meşgul olduk. O aralık yavaş yavaş karlar erimeğe başladı istihkâm mahalleri meydana çıktı Askerden hastalık külliye mündefi oldu. Zahireden dolayı subet ve müşkilât kalmamağa başladı. Müşarünileyh Hurşit paşa ve ümerayi askeriye ile istihkâm mahallerinin yerleri tasarlandı. Ertesi gün kâffe asker ve ahali çoluk çocuk cümlemiz kazma kürek alarak beş ayda yapılacak istihkâmları bir kaç bin keseler sarf olunacak mahalleri asakiri şahane ile ahaliye lieclilteşvik yirmişer otuzar para yevmiyeler

[1] Şark vilâyetlerinden birisinde doğmuştur. Dersim kaymakamlığında, Mardin kaymakamlığında ve Erzincan mutasarrıflığında bulunmuştur.

[2] Dağıstanlıdır. Rusyada tahsil ettikten sonra Osmanlı İmparatorluğuna hicret etmiş miralay ve mirliva sıfatıyla Bosna taraflarında bulunmuş, senelerce levazım dairesi reisi sıfatıyla vazife görmüştür.

vesair bahşışler verilerek ve sayei hazreti padişahide tarafı çake-
 ranemden bu uğurda yüz elli bin kuruş kadar sarfolunarak bir mah
 zarfında meydana getirüldü ve orduyu hümayun hazinesinden
 fakat tahta ve edevatı sairei lâzıme için ancak «51» on beş bin
 kuruş masarîf vukubuldu ve karlar dahi erimeğe başlayup topraklar
 göründü. Artık orduyu hümayunun dışarı çıkarılması ve ilerülerin
 keşfine bakılması vakti geldi. Çünkü Kars ile Gümrü kalesinin
 arası on iki saattir ve ara yerde iki çay vardır birisi Kars ve diğeri
 Arpaçayıdır mezkûr Arpaçayı Gümrünün önünden akar beru taraf
 bizim karşısı Rusyalunundur. Demek ki Karstan onbir buçuk saat
 ilerü bizim yarım saat var yok Rusyalunun bizim başıbozuklar
 Karsçayı ve Arpaçayı üzerlerinde olan köylerde otururlar idi
 ve arasına karakol kavgası ederler idi. O aralık Ferhat paşa
 geldi [1]. Müşarünilehin Hurşit paşa ile beyinleri bozuk imiş
 bunların beyinlerini telif eyledim ve üç beş gün sonra müşarün-
 ileyh Hurşit ve Avrupa ceneralleri cümlesi birden konağa geldiler.
 Orduyu hümayunun yoluna girdiğini beyan eylediler ve artık
 havalar güzelleşmeğe başladı. İleruda yalnız başıbozuklar ve bir
 alay süvari var yalnız bunlarla olmaz deyu ifade eylediler. Çünkü
 kaidei harpten olduğu üzere avangard [2] tayinini tensip eylediler.
 Vakıa ifadeleri usule muvafık idi fakat ilerusu ne haldedir ve
 nerelerde avangard bulunmak lâzım gelecektir evvelce anlaşılmaq
 lâzım gelür deyu cevap eyledim. Nihayet bir gün cümlemiz gider
 keşfederiz diyerek karar verdik ve yine o mecliste şimdi Rusyalu
 Gümrüde oturuyor avangard ileruya asker sevkimizde düşmanı
 tahrik etmiş olmalıyım. Zira bizim burada daha noksanımız ve
 tedarik edecek pek çok şeylerimiz vardır deyu beyan eyledim.
 Noksanımız nedir deyu sual eylediler. Mekkirimiz nihayet beş yüz
 re'stir ve hiç arabamız yoktur ve bundan maada gelecek toplar
 vardır ve topkeşli hayvanatı noksandır ve arabistan ile Sivastan
 gelecek asker yolda olup bunları beklemek ve levazımatı orduyu
 ikmal eylemek lâzımedendir deyu cevap eyledim. Burada olan
 asker ve toplar derecei kifayededir daha biraz mekkâri ve araba
 dahi üç beş «52» gün zarfında tedarik edüp ileruya hareketimiz
 elzendir deyu cevap eylediler. İşbu ifade olunan mekkâri ve araba
 vesair şeylerin ikmalî akallî bir maha muhtaçtır ve bunlar ikmal
 olmadıkça ve orduyu hümayunun on on beş günlük zahiresini
 ve üç beş muharebelik cephanesini kaldıracak araba ve mekkâri

[1] Hüsrev paşanın kölelerindedir.

[2] Öncü demektir.

tedarik etmedikçe hareket olunmaz deyu cevap verdim. İşbu ita eylediğim cevaplara münfail oldular. Öyle ise biz kavga etmiyeceğiz buraya nafîle gelmiş geri gidelim cevabını verdiler. Nasıl ise bunları ikna eyledim. Hasılı ileruya avangart tayini pek elzem dir bunu bir gün evvel icra edelim diyerek ertesi günü avangard mahallerini keşfe gittik. Gümrü ile Karsın vasatında olan Subasan kariyesine altı tabur piyade ve iki alay süvari ve iki batarya top gönderilmesine karar verdik ve derhal bunların hazırlatup miriliva Hüseyin paşa ve Ferhat paşa refakatiyle mahalli mezbura gönderdim ve mumaileyh Ferhat paşa fenni harbe aşına olduğun dan harekâtı askeriyesini ana havale eyledim ve orada bir istihkâm yapılmasını tenbih ettim. Mumaileyh üç dört gün zarfında bir istihkâm yaptılar ve orduyu hümayunu çadırlara çıkarmağa ve etrafta olan askeri toplamağa başladım. Bunlar ve toplar bir uçtan gelmeğe başladı. Çünkü Gümrü kalesi gayet metin ve müstahkem bir kale olup alınması gayet güç olduğu cümleinin malûmudur ve bundan bir faide olmayacağını bilürüm bu sebepten oraya asla sarfı efkâr etmedim ve Avrupa zabitanının efkârları dahi benim rey ve efkârım gibi idi Batum ordusunun harekâtını anlamak ve iki ordu birden hareket edüp Ahışa üzerine varılmaklığı münasip gördüm ve buna dair hafiyen müzakereler eder idim ve oraların keşfiçün Arslan paşayı memuren gönderdim ve keyfiyeti Batum muhafızı devletlu Selim paşa hazretlerine beyan eyledim ve bunun üzerine muhaberemiz kesilmesün diyerek mahsusen bu tarafa dahi arz ve beyan ettim ve o esnada Rusyalu Gümrünün etrafına ordusunu kurmağa başladı ve avangardını Arpaçayının beru tarafına yani bizim hududa «53» geçürdü. Olvakit bizim avangarda daha iki tabur ilâve eyledim. Çünkü bu avangartlar Rusyaluyu igfal için yani orduya hümayunun Ahışa üzerine gideceğini anlamayup bu tarafa hareket edecek zu'mında bulunması ve Ahışa tarafında tedariksiz kalması garazından ibaret idi ve maahaza orduyu hümayunun talim ve taallümleri ve istihkâmatın itmamı noksaniyle iştigal olunur idi ve etraftan gelecek asker ve toplar ve mühimmatı saire geldi ve lüzumu miktar mekkâri hayvanatı ve arabalar tedarik olundu. Olgünlerde müşarünileyh Selim paşa hazretlerinden bir tatar zuhûr etti kendisinin ileruya hareketle Özerket (اوزرکت) zaptolunduğu haberi geldi. Derhal şenlikler icra kılındı ve o aralık Rusyalu ordusunu kâffeten Arpaçayının beru tarafına geçürdü ve çadırlarını kurdu ve bizim karakollar geruya çekilmeğe mecbur oldular. Rusyalu karakollarını dizdi ve bizim köylerden alup yeme-

ğe ve yakup yıkmağa başladı ve arasıra karakol kavgaları olup her defa galibiyet bizim tarafta tekarrür eder idi. Derunu Karsta Batum ordusunun bozulduğu havadisi söylenmeğe başladı. Resmen bir haber alınmadığından o makule lâkırdı söylenmemesi tenbih ve tekit ve bazı kesân dahi tektir kılındı. O esnada Rusyalu Ahışa ve Ahleklikten Ardahana geliyor deyu Sırrı paşa hazretlerinden haber geldi. Çünkü Ardahanda üç tabur piyade ve iki alay süvari var idi. Bunlar derece kifayede olmayup oranın kuvvetlendirilmesi ve bu münasebetle Ahışa üzerine gitmek tasavvuratımızın dahi fiile çıkarılması münasip görüldü ve derhal bir alay piyade ve bir batarya top Kerim paşa hazretleri refakatiyle Ardahana irsal olundu ve iki günde oraya vusulleri haberi alındı ve anı müteakip Bayazıttan haber geldi ki Rusyalu külliyyetlü asker ile Bayazıda doğru hareket eyledi. Buraya bir az top ve bir alay süvari ile bir alay piyade gönderiniz «54» deyu beyan eylemişler idi. Rusyalunun Gümrüden ve Ahışa ve Ahleklikten hareketi münasebetiyle oraya asker irsali erkânıharp meclisi tarafından tecviz olunmadı ve oradan beruya biraz askerin celbi dahi meclisi mezkûrdan her ne kadar tensip olunmuş ise de mukaddema orası mevki ittihaz olunmuş ve Vana karip olarak ahalisinin ekserisi ektrat taifesinden olmak ve İran caddesi bulunmak mülâbesesiyle oradan asker kaldırılmasını münasip göremedim ve Cebeli Düruzdan gelen dört bin kadar askeri mahalli mezbure tayin eyledim ve mukaddema erkânıharp meclisi tarafından kaleme alınup gönderilen talimat mucibince hareket eylemelerini iş'ar ettim ve mezkûr talimatın meali dahi şu veçhiledir ki eğer Rusyalu üzerinize gelür ve askeri sizin askere müsavi görünüp galebe memul olur ise olhalde muharebe ediniz ve daima istihkâm altında bulununuz ve şayet düşman ziyade gelüp istihkâmda barınılmıyacak olduğu halde Kars ile Erzurum caddesi üzerine çekilüp asla muharebeye mübaşeret etmemeleri hususatından ve tenbihatı saireden ibaret idi. Bâlâda beyan ve ifade eylediğim veçhile Rusyalu Arpaçayından mürur ve tecavüz ederek Karsçayı civarına gelmeğe başladı ve Karsçayını geçeceği casuslar vasıtasıyla haber alındı. O esnada Ferhat paşayı Deraliyeye istediler. Mumaiyleh olhavalıyı lâyıkiyle öğrenmiş olduğundan gitmesini bir veçhile tecviz etmedim ise de hasbelicap gönderdim ve yerine mülteciyandan Feyzi beyi tayin ettim. Rusyalunun karakolları bazı kere Karsçayını geçüp civarında bulunan köyleri yağmaya başladı. Anın üzerine başıbozukların kumandasına memur mülteciyandan İsmail paşayı

bir kaç defa üzerlerine gönderdim. Tasallutlarını mehma emken kestim. İleruda Subasan karyesinde olan avangarda kuvveizahr olmak üzere Kars ile Subasan karyesi arasında olan Vezin köyüne iki alay piyade ve iki batarya top ve iki alay süvari «55» sevki tensip olundu ve ilerusunun keşfiçün müşarünileyh Hurşit paşa ve sair erkânıharp zabitlerini irsal eyledim. Olgün kendim dahi avangartları görmek ve talim ve taallümlerine bakmak üzere gittim. Müşarünileyh Hurşit paşadan bir haber geldi ki Rusyalu Karsçayını geçiyor asakiri şahane hazırlansun deyu iş'ar eylemişti. Derhal top ve asker hazırlattırup cümlesi amâda bulundular ve Vezin köyüne gönderilen askerleri dahi o gün sebükbarca oraya celbettim. Rusyalu bizim karakolları kovalayarak Karsçayının beru tarafına geçüp İncedere nam mahalle gelüp ordusunu kurdu. Hurşit paşa ve saire gelüp düşmanı seyreyledik. Hattâ çadırlarını kurup orada aram eyledi diyerek ifade ettiler. Akşam olmağa başladığından Vezin karyesinden gelen askeri yerlerine iade ve gece hazır ve amâde bulunmalarını tenbih ve ifade eyledim. Şayet Rusyalu avangardın üzerine gelecek olur ise Vezin karyesine çekilmelerini ifade ile müşarünileyh Hurşit paşayı orada bıraktım. Ertesi günü Rusyalular avangardı basacak olduklarını haber aldım. Derhal Vezin karyesinde olan askeri Subasan canibine celp ile Karsta bulunan asakiri şahaneyi hazır ve âmade eyledim ve işbu avangartların kumandasına ferik Hacı Rıza paşayı tayin eyledim. Rusyalunun askeri günden güne çoğaldığını haber aldık. Ahışha ve Ahleklik tarafından askerlerini oraya celbetmeğe başladığı anlaşıldı anın üzerine Ardahanda olan asakiri şahaneyi Sırrı paşa hazretleri ve Kerim paşa refakatiyle Vezin karyesine celbe mecbur olduk. Derhal oraya celbettim. Müşarünileyh Kerim paşayı Hacı Rıza paşanın yerine dört tabur piyade ve bir batarya top ile birlikte bulunmak üzere oraya irsal ettim. Rusyalunun Subasan karyesine hücum edeceği gereği gibi tahkik olundu. Anın üzerine bir meşveret icap eyledi. Müşarünileyh «56» Hurşit paşa ve erkân ve ümera ve Avrupa zabitanı toplanup pek çok müzakerat olundu. Nihayetinde orduyu hümayun iki fırkaya taksim olunarak bir fırkası Subasan karyesinde ve diğer fırkası dahi benimle Vezin karyesinde bulunmak ve Karsta yalnız sekiz tabur kalmağa karar verildi. Karsta Vezin köyünde saman ve ot kalmadığından süvarinin kâfesi ileruda karakollarda otluk mahallerde bulunmağa netice verildi ve bu minval üzere icra olundu. Günlerde bir gün Subasan karyesinde oturur iken Rusyalunun ne kadar kuvveti ve süvarisi var

ise çıkarup mezkûr Subasan karyesine doğru bir hareket gösterdi ve bizim taraftan derhal asker hazırlanup âmade kılındı. Bir yarım saat kadar ileruya gelüp orada manevra icrasıyle badehu avdet etti. Casuslar marifetiyle haber aldık ki mutlaka buraya hücum edecek olvakit Hurşit paşa vesairleri Vezin köyünde olan askerin Hacıveli karyesine gelmesini tensip eylediler. Anın üzerine cümleten Hacıveli ve Subasan karyelerine gelinmeğe mecbur olundu. Rusyalu olcivarda ne kadar köy var ise cümlesini yıkmağa ve otlarını ve ekinlerini biçmeğe başladı. Fakir ve fukara figan ederek gelüp hallerini beyan ve düşmandan vikaye ve muhafaza olunmalarını rica ve istirham ederler idi. Bunlar temin ve taltif olunarak yedlerine harçlık itasıyle iade olunur ve muhafazaları hususuna dikkat ve ihtimam kılınur idi. Düşman ile aramız iki saat mesafe olduğu ve birbirimizin harekâtı görüldüğü halde yirmi gün kadar imrarı vakit olundu. Yukarıda beyan olunduğu veçhile Ahışa üzerine gidilmek tasavvuru Dersaadetten istizan olunmuştu. Anın üzerine zuhûr eden iradei Seraskeride tahaffuzî harekette bulunması emir ve iş'ar buyrulmuş ve bu vukuatlar peyder pey buraya bildirildikçe gelen cevapların meali «57» daima tahaffuzide bulunmaktan ibaret idi. Fakat şu vukuat üzerine bu kadar hareket olunup geruya avdet pek büyük mahzur olacağından bulunduğumuz mahalde tahaffuzî harekete içtisar eyledim. Zira Karsa avdet etmiş olsam Rusyalu arkamızdan geleceğinde şüphe yoktur. İkincisi Karsta bir dirhem saman ve ot bulunmaz. Üçüncüsü askere bir kırgınlık ve gayretsizlik gelür. Dördüncüsü ne kadar başıbozuk var ise cümlesi savuşup giderler. Beşinci Karsta yirmi otuz günlük zahire var. Rusyalu Karsa gelüp muharebe etmiyerek yalnız ordusunu Karsçayının üzerine kurup şöylece otursa bize bir yerden zahire gelemez. Bunlardan başka pek çok mahzur olduğundan işbu mahzurata mebni Hacı Veli karyesinde iradei Seraskeriyeeye imtisalen hali tahaffuzide bulunmasını tensip eyledim. O aralık Fransa devleti fahimesi miralaylarından yaveri harplik hizmetiyle Kont dö (منفره) geldi. Kırk beş gün bu minval üzere âram olundu. Bu müddet içinde bazı karakol ve başıbozuk kavgaları vukubulur idi. Orduyu hümayuna pek çok ulema ve meşayih kiram gelmişler idi. Gönüllü ve muvazzaf olarak on bin kadar başıbozuk var idi. Kırk beş gün böyle oturup daima yağış ve yağmur altında bulunmalarından ve kendilerinin muharebeye haheşleri olduğundan bunlar niçün muharebe etmiyoruz buraya ne sebebe mebni toplandık gibi tefevvuhata başladılar ve bazı bizim zabitler ile neferatı askeriye

dahi söylenür gibi oldular. Müşarünileyh Hurşit paşa ve Avrupa zabıtları dahi her biri bir reye kalkıştılar ve kemali haheş ve gayretlerinden ve bunlar da bizim gibi Rusyaludan nefret etmiş olduklarından bir saat evvel muharebe olunmasını pek aşuru arzu ederler idi. Bunları iğfal ve iskât için sağdan gidelim. Yok sol taraftan hücum edelim. Yoksa «58» doğrudan doğruya üzerlerine varalım gibi bazı keşif ve hareket eder surette icraat ile vakit geçirüp iradei Seraskeriye imtisal olunmasını gözedir idim. Bir gün Rusyalu karşıdan şenlik topları endah eyledi. Bunda bir şey var deyu tefekkür ve endişe eyledim. Ertesi günü Bayazıddan bir yaveri harp geldi. Bayazıdda olan muharebenin haberi elimini getürdü ve ben dahi oğün erkânı harp zabitanıyla keşfe gitmişim. Derhal kimesneye bu haberden serrişte vermiyerek avdet eyledim ve keyfiyeti hafiyen Hurşit paşaya söyledim. Bunun üzerine ne gûna tedbir edelim deyu müzakere eyledim. Ferikan ile yalnız Sırrı paşa hazretleri hazır oldukları halde bir meclis edilmesini tensip eyledik. Derhal müşarünileyhim hazaratını celp birle vukuatı beyan eyledim. Haylı müzakerattan sonra on beş tabur piyade ve iki alay süvari ve iki batarya top ve biraz başıbozuk tefrik ederek Kerim paşa kumandasiyle Bayazıda gönderilmesine karar verdik. Fakat bu karara Hurşit paşa pek te mümaşat eylemedi gibi idi. Taburlar ve top ve mühimmatlarını hazırlattım ve ertesi günü gitmelerine karar verildi ve yine o akşam bir meclis edüp bunlar gittikten sonra burada ne veçhile hareket etmek lâzım geleceğini biletraf istişare eyledim. Bu istişare arasında burada bunca vakittenberu asakiri şahane duruyor ve muharebeye hevesleri var müşir paşa muharebe etmek istemiyor diyorlar diyerek müşarünileyh Hurşit paşa ve sairleri söylediler ve burada muharebe eder isek mutlaka galip oluruz ve Rusyaluyu münhezim ve perişan ederiz ve buna söz veririz dediler. Anın üzerine iradei seraskeriye tekrar beyan eyledim. İşbu iradenin manası tecavüzi hareket etmemektir halbuki biz tecavüzi bir gûna hareket «59» edecek değiliz. Rusyalu memaliki şahaneyi tecavüz eyledi. İşte fakir ve fukaranın halini görüyorsunuz. Ancak Rusyaluyu memaliki şahanedan çıkarmak üzere hareket etmiş olacağız diyerek cevap verdiler ve daha birkaç gün geçer ise Rusyalu Bayazıddan askerini buraya getirir sonra askeri bizden ziyade olur olvakit müşkilâta düçar oluruz ve bundan maada yukarda beyan eylediğim mahzurları birer birer beyan eylediler ve askerinin şu haheşini kaçırmıyalım dediler. Artık çar nâçar bunlara muvafakat lâzım geldi. Ne su-

retle hareket etmek ve düşman üzerine ne taraftan varmak lâzım geleceği müzakeresine başlandı. Gecedен hareketle doğrudan doğruya üzerlerine hücum olunmağa karar verildi ve susuzluğun çaresi dahi düşünöldü. Mukaddema Diyarıbekirden getirtmiş olduğum tulumlara su doldurulup götürölmeğe karar verildi. Hasılı alay ve taburlar ve toplar hattı harp üzere tertip ve herbiri kimin refakat ve kumandasında bulunacağı hafiyyen tayin olunarak ertesi gece hareket olundu. Düşman hareket edeceğimizi gece haber almış fakat ne taraftan gideceğimizi bilemeyüp Karsa avdet edeceğiz veyahut sol taraftan Yerkit (برکیت) üzerinden kendisini basacağız hülyasiyle bizi karşılamak üzere ordusunu bu taraflara çeküp asıl maksudumuz olan dağı hâli bıraktı. Sabaha karşı dağ tutuldu. Orada düşmanın yapmış olduğu istihkâmlar zaptolundu. Takdim edeceğim haritadan malum olacağı veçhile muharebeye mübaşeret kılındı. Fakat ikinci fırka biaz geç kaldı üç buçuk saat bilâ fasıla nöbet ateşi icra olunarak ve bazı alay ve taburlar süngü süngüye girişerek şedit bir muharebe oldu ve doğrusu bizim piyade ile topçuların gayret «60» ve şecaatine hiç bir diyeceğim olmayup fakat süvarimiz bunlara nisbetle gevşek idiler ve cümle tarafından bu muharebede ibrazı gayret olundu. Fakat dağa memur olan Abdurrahman paşa cebanet eyledi ve beş tabur askerle bir batarya dağ topunu muattal etti. Egerçi sağ baş zedelenür iken dağdan inmiş olsaydı Rusyalu münhezim olmuş olur idi. Doğrusu kendisi pek büyük kaba-hatte bulundu. Zira arkadaşları aşağıda ateş içinde bulundular ve beher nefer altışar deste fişek yaktılar ve seksn dört pare top ikişer yüz atımdan ziyade gülle ve pişrev attılar üç buçuk alay dıragon atlısından bin dıragon süvarisi kalmadı ve yedi sekiz bin telefati gözünün önünde idi. Bunları gördüğü halde dağdan aşağı inmek ve hususiyle Kerim paşanın emrine itaat edüp gelmek lâzım gelür idi. Hasılı sağ baş zedelendi ve ikinci fırkanın ihtiyatını oraya celbetmek üzere bir iki yaveri harp irsal eyledim. Yaverler ihtiyatı bıraktığım mahalde bulmadılar. Sonradan tahkikime göre müşarün-ileyh Hürşit paşa ihtiyatı sol başa göndermiş ve sol baş ateş içinde kaldı ve Rusyalu bütün kuvvetini sol başa vermeğe başladı. Artık askerde takat kalmadı ve su dahi bulunmadığından geruya çekmeğe yani muharebe ederek çekilmeğe mecburiyet geldi. Orada bazı topların tekerlekleri ve kundakları kırılmış ve bazılarının hayvanatı telef olmuş idi. Bunların götürölmesi haylı asakirin telefini mucip olacağını gördüm ve asakirde takat kalmadı ve süvarimiz memul veçhile zuhür etmedi. Bizzarure terk olundu ve

Rusyalunun ordusunda artık Karsa gelüp bize zahmet verecek mecal ve takat kalmadığı görülmüş olduğundan irade veçhile tahaffuzide bulunmak üzere Karsa gelmek lâzım geldi. Hacıveli karyesinden çadırlar ve mühimmatları kaldırıp Karsa avdet ve muvasalat olundu ve mukaddema yapılan istihkâmlara «61» ilâve olarak daha bir kaç istihkâm yapıldı. Şayet Rusyaluya bir imdat ve Bayazıt askeri birleşür mülâhazasına mebni ve yaralıları tefrik ederek hastahanelere vaz ile emri tedavilerine bakılmağa başlandı ve yedi sekiz gün sonra ot için dört alay süvari ileruya gönderildi Rusyalu bunları gördüğü gibi arpa ve odunlarıyla on kadar çadır ve bir iki günlük ekmeğini bırakup geruya ricat eyledi ve asakiri şahane kemali şecaat ve sıhhat ve afiyet üzere Karsta yeyüp içüp istirahatle talim ve taallümleriyle meşgul oldu. Badehu infisalim zuhûr eyledi elli üç gün orduyu hümayunu kemafissabık idare eyledim ve Rusyalunun Gümrüye girdiği haberini aldım. Müşarünileyh Kerim paşanın kaymakamlık iradesi geldi. Oradan kalkup Deraliyeye azimet eyledim.

Bâlâda zikir ve beyan eylediğim veçhile bizzarure harbe muvafakat eyledim. Ve bununla beraber Rusyalunun memaliki şahane-ye tecavüzi harekâtı vakiasını ve ol havali ahalisine olan tasallut ve taaddiyatı nahemvaresini defettim ve işbu muharebenin neticesi devleti aliyye ne suretle faide vermiş olduğu ve Rusyaluya bilâkis ne veçhile mazarrat ve askerine gayretsizlik ve dehşet verdiği gün gibi aşikârdır. Muharebei mezkûreden sonra Rusyalunun kat'a kuvveti kalmadı. Eğerçi kuvveti olmuş olsa idi müteakiben Kars üzerine geleceğinde iştibah yok idi ve sonradan ileruya gönderilen dört alay süvariye gördüğü anda mevcut bulunan erzak ve sairesini bırakup geruya çekilmez idi ve bu ana kadar böyle durmayup mutlaka bir şey yapar idi. Hulâsai kelâm işbu muharebei cesimede asakiri nusretmaasiri şahane ibrazı hüsnü gayret ve güzel hizmet etmiş oldukları cihetle haklarında iltifatı seniyenin zuhuru memul ve intizar etmekte idiler.

کت نسیم یدرم افندم او دبای باشند بی بکه حکم فله فوبدی هدام کبر دار عزنه افند
 لکھب بازوسی غایت خیر ایدی وانه فواعله او زره فروله باز ایدیم اراده
 سفی رکتہ بردکچہ ہا مسمو اولور ایدیم اولونہ بارہ صہ بعد ہر کو یا دنیا بیخ
 اولمہ قدر مطرطہ اولم ایچہ بازو با اکتوردم ارندہ فیدلری و فرماہ صہ ترہہ یازینہ
 با تسم ہسم اوج کچہ قصہ اولوب ارادہ شروند فرشتہ حوجہ ویریلور ایدی
 ہا سوہ یازارده عکر لہ کور دکی وقایع بدین برلرہ اور دکی عکر اولقطنی یاز آرزو
 ایدر ایدیم برکتہ مالکائہ خلف سنا اولغ عدی ہا فاکہ کدی اہا ہر بد قون کتہ
 با تندی و بندہ بانرندہ ایدیم سہ شہارہ بیباکی اولم ہر برکاتہ ایلورم
 عجبا استک ایدر ارم دیوسوالہ با تندی بہ اولورم دیوسوالہ ایدرم یاز و کزی
 کورہ کچہ دیوسولدی برفاق طرہ بازو با زدم عطا ایدی بدین والدہ رضی
 اولور لرم دیوسوالہ ایدی اولس لرا وطہ لرم بیخ عتدہ کوزم وار ایدیم ہا دی کولم
 دیدیم اورادہ فالقوب برکاتہ بار کبر بہ خوب طوع و زام قتلخہ صلہ کتہ جنتکابہ
 سہ ہر محمد افرا اورادہ ایدیم مدون ایدی بہ بی طوع و احمہ صہ صولہ او کتہ
 کونوردی ایشہ افلم بیخ بریم برکتہ اولم یازو کچہ بودر ایدی اولغ
 سہ عکر لک استر صبل دیوسوالہ بودر ایدیم اولہ افلم استر م ریدیم

Zarif paşa'nın hatıratından birinci sayfa

Zarif Paşa